

Jezelf op het spel

Ook dit jaar begeleiden we vanuit onze Nijmeegse faculteit weer zo'n vijftig studenten die hun stage geestelijke verzorging op allerlei zorglocaties lopen: ziekenhuizen, revalidatieklinieken, ggz en tbs, verpleeg- en verzorgingshuizen, eerstelijns en een enkeling in het leger. Iedere keer ontmoet het me weer om te zien hoe ze zichzelf daarbij op het spel zetten door een rol te verkennen, hun eigen plaats te verwerven en tegelijkertijd de zorg zo authentiek mogelijk gestalte te geven. In supervisie en mentoring leren stagiaires zichzelf opnieuw kennen in en aan de praktijk. Vanuit de practica krijgen ze analyseopdrachten mee en op allerlei locaties in het land wordt hard gewerkt. Eigenlijk ben ik supertrots op ze, al moet ik oppassen dat niet steeds op voorhand al te laten blijken.

Steevast is een van de problemen: hoe moet ik de theorie toepassen in de praktijk? Er blijkt in de ervaring een gapend gat te bestaan tussen de stof uit de colleges en de beleving aan het bed. En even geduldig leg ik steeds uit: je hebt niets aan een theorie in de praktijk. Een theorie is contrafactisch: een theorie die voorspelt wat je al ziet, weet of doet levert je niets op. Een theorie falsificeert, het zet je op een ander been, en corrigeert ingesleten denkpatronen. Dat doe je niet vooraf, maar terugblikkend en door te analyseren wat je al verzameld hebt.

Tegelijkertijd kun je doorgaans niet niet-handelen en niet niet-oordelen. Het moment vraagt om verantwoord optreden. Dat duldt geen uitstel en vergt weloverwogen reflectie. Je investeert jezelf met huid en haar in een situatie. Dat is reden om die belangrijke notie en kern van de praktische theologie en religiewetenschap in deze editie van *Handelingen* nader onder de loep te nemen, namelijk praktische wijsheid. Waar en hoe komen we dat concept tegen en wat valt er dan te leren? Theo van der Zee voerde de redactie over een aantal prachtige bijdragen die één ding gemeen hebben, namelijk de antwoordloze vraag 'wat is wijsheid?'

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl

Weten wat te doen

Actualiteit en urgentie van praktische wijsheid

Werkers in de zorg, de kerk en het onderwijs worden net als andere professionals geacht te weten wat te doen. Ze komen in hun werk voor situaties te staan waarin soms wel en soms niet of maar nauwelijks duidelijk is wat er aan de hand is. Om dan te weten wat hen te doen staat, hebben professionals niet enkel ambachtelijkheid maar bovendien nood aan praktische wijsheid. Altijd is praktische wijsheid nodig, maar dringend gewenst als zich situaties voordoen waar maar beperkt zicht is op waar het om draait. Omdat professionele contexten gekenmerkt worden door complexiteit en ambigüiteit, lijkt praktische wijsheid momenteel meer dan ook gewenst. Dit themanummer geeft zicht op praktische wijsheid in professionele contexten als zorg, kerk en onderwijs en wil gelezen worden als een pleidooi voor meer ruimte voor praktische wijsheid.

Een patiënt wordt na vele onderzoeken en behandelingen niet beter. Een gelovige vraagt in de uitzonderlijke omstandigheden van een wereldwijde epidemie om de sacramenten. Een leerling reageert ongewoon heftig op een opmerking van een docent en slaat erop los. De zinnen verwijzen elk naar bijzondere maar ook weer niet heel ongewone praktijksituaties waar zorgmedewerkers, geestelijk verzorgers, pastores, dominees en docenten voor komen te staan. De in hun opleiding opgedane kennis en kunde worden in deze en vele andere vergelijkbare situaties aangevuld door ervaringskennis die duidt op wat hier en nu en voor deze mensen het beste is. Met deze ervaringskennis wordt vooral verwezen naar

praktische wijsheid, die niet zozeer los verkrijgbaar is maar veeleer als een kwaliteit van de professional en/of van de professionele praktijken gezien kan worden.

Spanning tussen het hier en nu en het goede

Praktische wijsheid plaatst, kort gezegd, een specifieke situatie hier en nu tegen de bredere achtergrond van het goede. Wat is voor deze patiënt hier en nu goede zorg? Wat voor deze gelovige goede pastorale zorg? Wat voor deze leerling goed onderwijs?

Praktisch wijze mensen benaderen een situatie die zich in een specifieke context aandient niet louter situationeel, maar brengen haar bovendien in verband met de horizon van het goede. Voor professionals verwijst de benade-

< H.N. Werkman, 'Engel van de laatste troost', 1941

ring naar een zekere spanning, die constitutief is voor professionele praktijken als zorg, pastoraat en onderwijs. Het gaat om de spanning van het specifieke van de situatie hier en nu met het goede dat de bredere achtergrond uitmaakt.

Praktisch wijze professionals zijn er niet op uit de spanning te verwijderen, maar om haar uit te staan en vruchtbaar te maken voor het handelen. Het goede kan in wijdere zin verstaan worden als dat wat in uiteindelijke zin goed is (goed leven, geluk, vervulling), maar kan in de context van professionele praktijken ook verwijzen naar het innerlijk goede dat ermee gerealiseerd wil worden (goede zorg, goed onderwijs). Anders gezegd, praktisch wijze professionals zijn in staat om in het handelen in een situatie de vraag naar de finaliteit in te brengen: waar is de zorg, het pastoraat, het onderwijs goed voor? Ze zien, zoals Paul van Tongeren in het interview met Tom Lormans vertelt, niet alleen mogelijkheden in een situatie maar ook waartoe een mogelijkheid een mogelijkheid is.

Professioneel handelen voorbij het protocol

In hedendaagse professionele praktijken lijkt praktische wijsheid een wat verweesd bestaan te leiden. De complexiteit en ambiguïteit van deze praktijken wordt vooral tegemoet getreden met een technische, instrumentele en interventionistische professionaliteit aan de hand van protocollen, draaiboeken en *evidence-based* inzichten.

Werkers in de zorg en het onderwijs hebben een veelheid van protocollen te hanteren en in een nog grotere hoeveelheid formuleren

verslag te doen en verantwoording af te leggen van hun handelen. Zij zijn het die niet alleen te maken hebben met een enorme werkdruk, maar meer nog in de praktijk ervaren dat ze weliswaar de juiste protocollen en formulieren hebben gehanteerd, maar – soms keihard – tegen de grenzen van de zorg, het pastoraat en het onderwijs aanlopen. Ze vragen zich dan af of ze nog wel in staat zijn om gehoor te geven aan het beroep dat de patiënt, de gelovige en de leerling op hen doen en om goede zorg of goed onderwijs te bieden.

Zulke vragen komen vooral naar boven in bijzondere situaties die de verwachte gang van zaken onderbreken. Professionals worden geacht te handelen - ook als de ontstane situatie vragen oproept die hen in een niet (meer) weten brengt. Waar draait het nu om? Wat te doen? Wat is hier en nu het goede om te doen?

Door naar professionele praktijken te kijken vanuit het oogpunt van praktische wijsheid ontstaan nieuwe, onvermoede mogelijkheden. Het kunnen mogelijkheden zijn die niet direct voor de hand liggen of zichtbaar zijn, of voorbij het protocol gaan. Goede zorg voor de patiënt in de vorm van aandacht en betrokkenheid kan medische zorg aanvullen. Goede pastorale zorg voor de gelovige kan een beroep doen op het geestelijk leiderschap van de pastor of dominee. Goed onderwijs voor de leerling kan verder reiken dan een sanctie voor ongewenst gedrag. Naast nieuwe mogelijkheden, biedt praktische wijsheid een andere, verrassende kijk op professionaliteit, professioneel handelen en professionele praktijken. Kortom, er gaat een nieuwe wereld open die oude papieren heeft.

Dit themanummer wil ruimte maken voor praktische wijsheid van professionals in de zorg, de kerk en het onderwijs. Door actuele inzichten te verbinden met professionele praktijken in deze contexten, bieden de artikelen professionals aanknopingspunten en ideeën om hun praktische wijsheid te verdiepen, te verbreden en te verrijken.

Actuele inzichten hebben bijvoorbeeld betrekking op de belichaamde en taciete aard van praktische wijsheid (Stark & Schaeffer; Baart), op aspecten van praktische wijsheid als aanvoelen van de situatie en open houden van de toekomst (Van der Zee), op de rol van verhalen in de ontwikkeling van praktische wijsheid (Speelman) en op het vraagstuk van de pluriformiteit van het goede (Van Tongeren).

Bijdragen aan dit nummer

Andries Baart kan putten uit jarenlang onderzoek en publiceren over praktische wijsheid, en gaat in zijn artikel in op het begrip praktische wijsheid en de vraag waar ze goed voor is. Waar hij zijn artikel start met praktische wijsheid als een onmisbare maar verwaarloosde deugd, daar eindigt hij met het voorstel om praktische wijsheid als een 'moreel te werk gaan' te beschouwen en dit vooral te verbinden met praktijken. Voor wie relevante, voortschrijdende inzichten over praktische wijsheid op het spoor wil komen, is het artikel een zeer rijke en adequate bron om uit te putten.

Ciska Stark en Hans Schaeffer vertrekken vanuit de handelingsverlegenheid van de werker in de kerk, de geestelijk verzorger, de pastor, de dominee. Vooral ervaringen van onzekerheid en

liminaliteit brengen de werkers tot de verlegenheid die vooralsnog traditioneel of protocollair opgelost lijkt te worden. De auteurs gaan vanuit praktisch-theologisch perspectief na hoe praktische wijsheid kan helpen om niet van actuele vraagstukken weg te lopen en er anders mee om te gaan. Ze kijken in hun artikel hoe opleidingspraktijken tot werker in de kerk met praktische wijsheid als zodanig (en niet louter impliciet) verrijkt kunnen worden.

Theo van der Zee richt zich op het onderwijs waar zich dagdagelijks situaties voordoen die ambigu en contingent zijn: het is niet direct duidelijk waar het om draait en het had even goed niet hoeven gebeuren. In een context die gedomineerd wordt door het paradigma van de maakbaarheid, stellen dergelijke situaties docenten voor de serieuze vraag: wat te doen? Praktische wijsheid kan hen helpen om voorbij het situationele naar het goede te reiken en daardoor nieuwe (handelings)mogelijkheden te zien. Aanvoelen van wat verschil maakt en openhouden van de toekomst zijn twee belangrijke aspecten van praktische wijsheid in het onderwijs.

Willem Marie Speelman verbindt in zijn artikel een franciscaans wonderverhaal met het verhaal van een geestelijk verzorger in een ziekenhuis van nu. Het wonderverhaal geeft geen antwoorden op vragen die de geestelijk verzorger zich stelt, maar werpt een ander licht op de situatie en maakt iets zichtbaar van wat aan het oog onttrokken was. Door dit nieuwe zicht komt er ruimte voor een ander handelen. Het lezen van dergelijke verhalen en het verbinden met hedendaagse praktijken kan verstaan worden als groeien in praktische wijsheid.

Tom Lormans bevraagt Paul van Tongeren op zijn inzichten over praktische wijsheid. Hij biedt verrassend heldere inzichten, baseert zich vooral op de Griekse filosoof Aristoteles, en heeft tegelijk oog voor de veranderde omstandigheden waarin we nu leven en werken. Zo is momenteel helemaal niet zo duidelijk wat ‘het goede’ is en is het nog maar de vraag hoe het goede in de huidige pluriformiteit het praktisch wijs handelen oriënteert. Van Tongeren geeft aan dat ‘the quest for the good’ er voor in de plaats komt, die een beroep op ons doet om met elkaar het gesprek aan te gaan op zoek naar het goede.

Hans Schilderman sluit het themacluster af door na te gaan wat praktische wijsheid bijdraagt aan het denken over professioneel handelen. Hij onderscheidt daarin drie belangrijke aspecten van praktische wijsheid: institutionele, hermeneutische en supervisorische verstandigheid.

Literatuur

Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht (2020). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/01/15/het-betere-werk>

Actualiteit en urgentie

De urgentie van het thema praktische wijsheid of verstandigheid is groot. Veel professionals hebben de ervaring vooral uitvoerder te zijn van wat anderen hebben bedacht dat goed zou zijn om te doen. Een recent rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2020) geeft aan dat werkers in de zorg, onderwijs en politie weinig grip ervaren op hun werk en een gebrek aan autonomie. Deze ervaringen doen iets met hun professioneel welbevinden. Ruimte voor de praktische wijsheid als kwaliteit van professioneel handelen en professionele praktijken zou weleens een welkome impuls kunnen betekenen voor hun welbevinden en meer nog: hun actorschap. Het is een kwaliteit die niet inwisselbaar is voor iets anders, maar cruciaal om te weten wat te doen én om daadwerkelijk te handelen. Hoogste tijd om daar ruimte voor te maken. Te beginnen in *Handelingen*.

Theo (dr. T.S.M.) van der Zee is wetenschappelijk medewerker van het Titus Brandsma Instituut (Radboud Universiteit), en adviseur en coördinator katholiek onderwijs van Verus. Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs.
E t.vanderzee@ftr.ru.nl

Praktische wijsheid

Een onmisbare maar verwaarloosde professionele deugd

Mensgerichte beroepsbeoefenaren kunnen het niet stellen zonder praktische wijsheid. Maar wat is dat en waar is praktische wijsheid goed voor? Die twee vragen worden in deze bijdrage opgehelderd. Ik houd me sinds 2006 bezig met praktisch wijze professionaliteit en heb er veelvuldig over gepubliceerd – om die reden verwijs ik in de tekst zelf slechts globaal en verwijs ik naar een klein overzicht van essentiële en nuttige bronnen dat opgenomen is bij de Tips in het themagedeelte van dit *Handelingen*-nummer.

Praktische wijsheid mag dan, zeker in Nederland, behoorlijk uit de mode zijn, als *phronèsis* was ze niet weg te denken uit de klassieke Griekse filosofie. Vandaaruit is het begrip door alle eeuwen heen gestaag verder ontwikkeld tot op de dag van vandaag en er is amper een grote naam in de wijsbegeerte of deze heeft zich ermee beziggehouden. Plato behandelt de vraag wat ze is ettelijke keren, met name in *Meno* en bepaalt, sterk versimpeld gezegd, *phronèsis* als de morele kracht die een mens nodig heeft om een goed mens te zijn: het vermogen om ook moreel na te denken over je handelen, niet zozeer vanuit geboekstaafde kennis maar vanuit persoonlijke ondervinding en levenservaring.

Aristoteles, die tot op de dag van vandaag een gids op dit terrein is, gaat op verschillende plaatsen in zijn oeuvre in op *phronèsis*, met name in de Nicomachaeïsche ethiek, boek 6. Daar onderscheidt hij twee intellectuele deugden: *sophia* en *phronèsis*. De eerste is het meest

verwant met wat we nu wetenschappelijke kennis zouden noemen en de laatste betreft het vermogen om na te denken over en te besluiten tot wat goed is om te doen, gegeven het bredere kader van een goed leven.

Om praktisch goed te kunnen handelen zijn beide nodig, hoewel *sophia* (‘kennis van zaken’) het meeste prestige geniet, is *phronèsis* (‘besef wat in de gegeven omstandigheden nastrevenswaardig is’) nodig om geslaagd te kunnen handelen. Geslaagd is dus enerzijds onderlegd en effectief en anderzijds moreel deugdelijk, doenlijk en verdedigbaar. In het denken van Aristoteles is *phronèsis* dus ook onvermijdelijk politiek geladen. Al heeft *phronèsis* betrekking op iets specifiek, op het bijzondere, toch plaatst Aristoteles *phronèsis* (zoals al zijn deugden) in een breder kader: iets is niet op zichzelf goed of verwerpelijk, maar in zoverre het bijdraagt aan het goede leven met elkaar (in de *polis*).

Ik klos door de geschiedenis heen, laat een belangrijke denker zoals Thomas van Aquino

links liggen, en klopt aan bij Heidegger die in *Sein und Zeit* een grondige (ontologische) herinterpretatie van de Nicomachaeïsche ethiek biedt. Het waarom daarvan en ook zijn werkwijze (‘existentiële analyse’), de precieze onderscheidingen en uitwerkingen kunnen we in deze context laten voor wat ze zijn. Hier is de uitkomst het meest ter zake. In zijn analyse van Aristoteles’ denken, onderscheidt Heidegger (zie tabel 1) drie kernbegrippen.

Voor Heidegger is *phronèsis* minder zwaar en expliciet moreel geladen dan in de deugde-ethische uitleg van Aristoteles of de christelijke uitwerking ervan als ‘*prudentia*’: ze is het vermogen zich in de wereld te oriënteren en er – via waarnemen, begrijpen, afwegen – een zorgzame betrekking mee aan te gaan, zodat het bestaan van mezelf en van anderen goed geleefd kan worden.

De kern
Tot zover een beetje conceptuele archeologie. Zoomen we uit, dan kunnen we de onderliggende interesse beter zien en begrijpen. *Phronèsis* of praktische wijsheid (we gebruiken deze twee gemakshalve als uitwisselbare termen) heeft betrekking op een specifiek soort spanning, dat in allerlei handelen en praktijken zit: in zorg, in politiek, in de persoonlijke levensvoering, in genees- en verpleegkunde, maar ook in huisvesten, onderwijzen, rechtspreken, buurtwerk, jeugdhulpverlening en ga zo maar door. Die spanning is constitutief voor dat soort werk (voor die praktijken) en dus meer dan een lastige bijkomstigheid die geëlimineerd moet worden.

Een sterk vereenvoudigde maar niet onjuiste beschrijving van die spanning luidt aldus: als je alles zou begrijpen en als je alles zou kunnen maken (bewerkstelligen), dan houdt je nog een vraag over, namelijk: ‘Wat moet ik hier en nu dan gaan doen?’ Alles kunnen en

Omgang met het bestaan	Bijbehorende dispositie	Toelichting
<i>Poièsis</i>	<i>Technè</i> – productieve vaardigheid	De makende omgang met het bestaan, gericht op de dingen
<i>Praxis</i>	<i>Phronèsis</i> – praktische wijsheid	De afwegende en betrokken omgang met het bestaan, gericht op het nastrevenswaardige in het bijzondere
<i>Theoria</i>	<i>Sophia</i> – kennis van zaken	De wetende en begrijpende omgang met het bestaan, gericht op generieke kennis en principes

Tabel 1 Heidegger over Aristoteles’ uitwerking van ‘*phronèsis*’

< *Vader en zoon*

Een illustratie

Een goed voorbeeld – vrijelijk gevarieerd op Schwarz en Sharpe (2010) – biedt hier de rechter die een oordeel moet vellen over een jongeman (18) die een taxichauffeur heeft bedreigd met een (nep) vuurwapen. Hij eiste geld, maar werd prompt ingerekend en zit nu diepongelukkig op zijn terechtzitting. Er bestaat geen twijfel over de vraag of hij gedaan heeft wat hem ten laste wordt gelegd. Dat staat vast en de jongeman heeft een volledige bekentenis afgelegd. Het is ook duidelijk dat de taxichauffeur beschadigd is door het voorval en daarvan de nare gevolgen nog altijd ondervindt. Er bestaat evenmin twijfel over welke straf de wet en de jurisprudentie hier passend vinden – en die is niet mals. Als hier de gebruikelijke regels worden toegepast, wordt de jongeman veroordeeld tot een flinke gevangenisstraf en dat is ook wat er tegen hem geëist wordt.

De rechter wil weten waarom hij deed wat hij gedaan heeft. De jongeman blijkt al twee jaar vader te zijn en woont met zijn, eveneens zeer jeugdige vriendin en kind, op een piepklein kamer-tje. Het leven daar is zwaar en hij wil graag een goede vader zijn. Daarom is hij een jaar geleden een studie begonnen: de gedachte is dat hij met een fatsoenlijke opleiding de kost kan verdienen; ze zouden dan kunnen verhuizen en hun zoon zou dan een betere toekomst tegemoet gaan dan zijn ouders. Hij combineert nu studie (die goed verloopt), werken in een magazijn en de zorg voor het kind. Dat valt hem zwaar, hij krijgt de financiële eindjes niet aan elkaar geknoopt en het gezin dreigt weg te zakken in het moeras van leningen en schulden. In een vlaag van verstandsverbijstering en wanhoop dacht hij snel aan geld te kunnen komen en zo zijn toekomst en die van zijn gezin veilig te kunnen stellen. Stom, vindt-ie zelf ook, heel stom.

De rechter overweegt wat hem te doen staat. De daad kan niet onbestraft blijven, een beetje speelruimte heeft hij wel, maar als hij de geëiste gevangenisstraf oplegt is de kans voor de jongeman op een diploma verkeken, mist het gezin op een cruciaal moment een vaderfiguur, worden de geldproblemen erger, komt de erg jonge moeder er alleen voor te staan en vervreemden de gezinsleden van elkaar en hun opvoedingstaken. Althans, de kans dat dit gebeurt is groot, hoewel niemand zeker weet wat het effect van een substantiële gevangenisstraf zal zijn. De rechter laat zich daarover door experts informeren, maar de onzekerheid kan niet definitief weggenomen worden.

De rechter besluit af te wijken van wat gebruikelijk is in casussen als deze, legt de jongeman slechts een voorwaardelijke straf op, draagt hem op hulp te zoeken op financieel terrein en stelt hem onder toezicht. Hij moet tot zijn 21^e levensjaar tweemaal per jaar aan de rechtbank inzage geven in zijn financiële situatie. Bovendien moet hij in het kader van herstelbemiddeling een gesprek aangaan met de taxichauffeur. Hij hoeft niet naar de gevangenis.

alles begrijpen geeft daarop geen antwoord, daar is een ander soort ‘weten’ of ‘kijken’ voor nodig. Een andersoortige benadering: meer gericht op de logica van het bijzondere in zijn context, geplaatst tegen een bredere achtergrond (een goed leven hebben, voor mezelf en met elkaar). Maar ook sterk leunend op morele bekwaamheden: kunnen waarnemen en begrijpen (*moral imagination*) wat ertoe doet, in staat te beoordelen wat er op het spel staat, bereid zijn na te streven wat juist, proportioneel, waardevol is. Rechtsom of linksom vraagt praktische wijsheid steeds beraadslaging, met anderen of in de vorm van te rade gaan bij zichzelf: ze steunt niet zozeer op gecodificeerde kennis als wel op afwegingen. En daarbij gelden beslist allerlei regels van deugdelijk overleg en besluitvorming, maar de inbreng zal gewoonlijk gevarieerd zijn en allerlei soorten kennis omvatten: ervaring, intuïtie (‘niet pluisgevoel’), taciete kennis, lichamelijk weten en morele preferenties.

Kenmerken van praktische wijsheid in de casus

Het is interessant te zien wat praktische wijsheid in de ‘eenvoudige’ casus op de bladzijde hiernaast respectievelijk doet. Ze staat om te beginnen niet met haar rug naar bestaande inzichten (‘*theoria* met behulp van *sophia*’), regels of praktijken (‘*poiësis* met behulp van *technè*’)

- *Rechtsom of linksom vraagt praktische wijsheid steeds beraadslaging, met anderen of te rade gaan bij zichzelf*

toe, maar poogt de handelingsverlegenheid wel in een breder verband (‘*praxis*’) te zien en zo ook op te lossen.

Dat bredere verband werkt geenszins als een excuus – ‘alles begrijpen is alles vergeven’ – maar maakt helder wat er op het spel staat en wat het effect van een voor de hand liggende besluit op het goede leven van alle betrokkenen (ook de tienermoeder, de baby, het slachtoffer, toekomstige daders) zal zijn. De onzekerheid over wat goed is om te doen wordt geenszins weggenomen, maar de rechter poogt wel in de situatie te onderscheiden en te beoordelen wat goed kán zijn om te doen – hij vaart niet op de automatische piloot.

Praktische wijsheid steunt in deze casus nadrukkelijk ook op de ingewonnen kennis van experts, maar eveneens op het gevoel van de rechter voor proportionaliteit, mogelijk ook op zijn mededogen en zijn ervaringskennis dat hard straffen weinig goeds teweegbrengt. Daarnaast blijkt dat de rechter praktisch goed geïnformeerd, vaardig en vindingrijk is: hij komt op het idee om budgetbeheer (straf of hulp?) en een vorm van *mediation* in te schakelen en hij doet dat op een heel bijzondere manier met allerlei *checks and balances* zodat bijgestuurd kan worden.

Bovendien valt op dat de rechter in deze casus niet slechts ‘reflecteert’, maar ook concrete besluiten neemt en handelt, en daarmee zichzelf kwetsbaar maakt: gegeven de moeilijkheden gooit hij het bijltje er niet bij neer, schuift de besluitvorming ook niet door naar anderen in de keten en gaat evenmin zitten filosoferen of ‘reflecteren’. Hij handelt, verlaat de gebaande paden en kan daarmee mikpunt van kritiek

worden en zelfs de aanstichter zijn van een enorme flop (bijv. als de jongeman recidiveert). Dat hij dat doet, hangt onmiddellijk samen met wat hij denkt dat ‘rechtspreken’ is. In elk geval is dat meer dan een uitspraak produceren volgens de regels (straffen, vergelden, beschermen): er moet ook een conflict opgelost worden, erger moet voorkomen en bijkomende schade moet zoveel mogelijk ingedamd worden. Die vak-opvatting is hier beslissend; zou ze veel smaller zijn, dan had de rechter nooit zo gehandeld. Kennelijk weet hij waar het in deze institutie (recht) uiteindelijk echt om te doen is.

En ten slotte: is wat de rechter doet ook aan te merken als moreel handelen? Zeker, uit zijn werkwijze spreken allerlei intellectuele en karakterdeugden (nauwkeurigheid, mededogen, vrijmoedigheid, vasthoudendheid), maar ook morele verbeelding (welk kwaad zou geschieden als hij anders zou beslissen?), een actief onderzoek naar het goede voor allen (*bonum commune*), naar recht doen aan de verschillende partijen en aan proportionaliteit, en ten slotte morele reflectie en beraadslaging. Hij stelt zich duidelijk meer en andere vragen dan wat werkt en hoe het uitgevoerd moet worden.

Afwezigheid van praktische wijsheid

Daarmee hebben we in een grove schets aangegeven wat praktische wijsheid is en hoe onmisbaar ze is in de totstandkoming van goede, sociale praktijken. Er is weinig fantasie voor nodig om te begrijpen dat analoge situaties zich voordoen in de zorg, in het pastoraat en bijvoorbeeld in het onderwijs. Soms gaat het daarbij om uitzonderlijke, maar veel vaker om heel alledaagse situaties.

Toch speelt praktische wijsheid – minstens op het expliciete niveau – zelden een grote rol. De professionalisering van de afgelopen vijftig jaar is er niet naar geweest, de beroepsorganisaties zijn er amper mee bezig, de zeer strakke en fijnmazige beregeling van de zorg en haar kwaliteitsbeleid werken als een ‘moralicide’ en goede Nederlandstalige literatuur over praktische wijsheid is schaars. Net zomin als andere deugden maakt praktische wijsheid deel uit van HBO- of WO-curriculum – terwijl er nota bene internationale suggesties zijn om heel de sociale wetenschappen in te richten in het kader van praktische wijsheid. Nederland mist een boot. De nadruk ligt op technische en interventionistische professionaliteit, op praktische filosofie in de gestalte van normatief-reflectieve professionaliteit, maar vooral op gehoorzaamheid aan protocollen en *evidence*, terwijl de zogeheten scharrelruimtes beperkt zijn.

Systematische opheldering

Wanneer is praktische wijsheid nodig, geëigend, wenselijk, onmisbaar?

Praktische wijsheid is niet iets dat alleen in bijzondere omstandigheden nodig zou zijn: het is altijd aan de orde, omdat de vraag ‘wat is hier en nu goed om te doen?’ nooit ver weg is. Maar, de literatuur overziende, kan men wel degelijk zien wanneer ze *dringend* nodig is, omdat ze in de verdrukking zit en buiten spel raakt. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer in de zorg of in het onderwijs het organisatorische gedoe (‘het systeem’) zoveel aandacht en energie opsloopt dat de doelen (waar gaat het hier nu eigenlijk om en wat is hier (werkelijk) goed om te doen?) verduisterd worden. Je bent al lang blij dat ‘het

marcheert’, de aanbesteding binnen is gehaald, de roosters sluitend zijn en de hulpvragers steun ontvangen. Dat verduisteren van de doelen komt overigens veel voor, zeker wanneer routineus werken de overhand heeft. Het gaat dikwijls gepaard met het domineren van de middelen en methoden: *waartoe* we het precies doen is moeilijker te zeggen dan *wat we hoe* doen.

Maar ook kennistekort en onzekerheid maken praktische wijsheid urgent. Hoe je ook zoekt, nadenkt, anderen raadpleegt, je weet in een specifieke casus gewoon niet wat goed is om te doen. Je kunt geen logische *afleiding* maken (dit is de oorzaak en dat zou kunnen helpen), maar je bent aangewezen op *afwegingen*. Soms wordt dat inderdaad veroorzaakt door gebrek aan kennis, maar soms ook doordat geldige regels elkaar in de weg zitten en een patstelling scheppen. Je kunt niet aan alle eisen voldoen. In dat geval is er een pijnlijk gebrek aan manoeuvreerruimte – los van de vraag of dat objectief (de ruimte ontbreekt) dan wel subjectief zo is (jij kunt hier niets). Soms wordt die impasse ook veroorzaakt door stakende of strijdige en in elk geval onoverbrugbare morele voorkeuren: het is dan onduidelijk wat mag gelden als moreel juist om te doen.

Hoe dan ook, kenmerkend voor praktische wijsheid in dergelijke situaties is: (1) dat ze zich niet laat verlammen door de impasses, deze niet afschuift (over de heg ermeel!) en evenmin dan maar voortsukkelt op de eenmaal ingeslagen weg, wetend dat die naar beroerde uitkomsten leidt; en: (2) ze aanvaardt de handelingsdwang, gaat erop in, weegt de vraag af wat een goed leven zou zijn en *handelt daar zo goed mogelijk na*ar.

Wartegen zet praktische wijsheid zich af?

Met praktische wijsheid poogt men dus te ontsnappen aan de mechanisering van het professionele handelen, dat overladen is met niet of nauwelijks bespreekbare voorschriften, routines en gewoontes, dat zich verplicht voelt almaar hetzelfde te doen en nauwelijks ruimte kent voor situationele invulling van de zorg. Een situatie ook waarin het morele discours (wat is goed om hier te doen?) verdrongen wordt door de dominantie van de vraag: hoe zit het en welke middelen zetten we in? Typisch de beschrijving van veel medisch handelen.

Praktische wijsheid steunt hier dus op een kritische waakzaamheid over de onderminning van de morele wil door perverse prikkels, maar ook over de ontzieling van de werker die niet meer kan koersen op het innerlijke goed van de praktijk (zoals MacIntyre dat beschrijft). Praktische wijsheid is dus ook ten zeerste geboden als de taakomschrijving van een professional te smal is gemaakt en zodoende loskomt van de urgentie van de geleefde realiteit waarop die zorgverlener betrokken moet zijn.

Wat zijn de ingrediënten?

Met praktische wijsheid wordt gezocht naar een antwoord op moeilijkheden die we hierboven schetsten. Je zou in dit soort situaties willen dat de zorgverlener het werk niet uit haar of zijn handen laat vallen noch de boel op zijn beloop laat.

Je zou niet willen dat de werker nogal slaafs algemene richtlijnen doorzet, als ze in bijzondere gevallen geen goed doen of zelfs kwaad aanrichten. Zelfs niet als dat – zoals momenteel steeds vaker in het werk van geestelijk verzor-

gers – geldt als ‘professioneel’. Je zou eerder wensen dat de werker begrijpt waar het werk (deze zorg) *uiteindelijk* om draait – en dat is zelden de toepassing van de richtlijn of het protocol – en in dat licht eigener beweging taken en verantwoordelijkheden op zich neemt.

Je zou willen dat iemand met een open blik blijft kijken of het werkelijk goed gaat, en in beweging komt als dat niet zo is. Je zou wensen dat iemand niet te bang is en zelfs de moed opbrengt om zo nodig het grijze gebied te betreden waar de grenzen onscherp zijn tussen verantwoord en dubieus, en tussen eigen en andermans taken.

Je zou willen dat als de procedures tekortschieten zorgverleners hun werk onderbreken, kiezen voor beraadslaging en daartoe ook geëquipeerd zijn: kunnen nadenken, afwegen en besluiten nemen.

Je zou willen dat wat in de praktijk van de zorgverlening heel verstandig is gebleken (bij mensen blijven die het moeilijk hebben, ook vanuit hun perspectief kijken, hun kennis ernstig nemen, dieper graven dan de vraag, behoefte of preferenties) niet meteen weer wordt vergeten of ‘weg-geïnnoveerd’.

In al deze gevallen wil je dus een werker hebben die – zoals dat heet – *verstandig* is en verstandig handelt. In al die gevallen wil je beleid dat praktische wijsheid of verstandigheid een plek geeft en bereid is zich te plooiën naar wat in de praktijk verstandig *blijkt*. Je wilt meer dan dat er – rigide of losjes – vastgehouden wordt aan de regels. Voor mij heeft praktisch wijs weten te handelen alles van doen met goede kwaliteit van zorg weten te realiseren.

Wat doe je als je praktisch wijs handelt?

Op basis van deze typering kunnen we beschrijven wat een zorgverlener doet, als hij of zij praktisch wijs handelt. Uit ervaring weten we dat het behulpzaam kan zijn dat puntsgewijs te formuleren zodat in concrete situaties eenvoudig en systematisch nagegaan kan worden of er praktisch wijs gehandeld wordt. Hoewel de volgorde van onderstaande handelingskenmerken niet willekeurig is, is ze evenmin dwingend.

- De praktisch wijze professional zal het doelkader van *het werk* (beroep, institutie) moeten begrijpen en respecteren en dus de finaliteitsvraag kunnen beantwoorden: waar draait het hier (in zorg of pastoraat) eigenlijk, uiteindelijk om? Daarmee verwerft men een fundamenteel richtpunt op basis waarvan er gekoerst kan worden en onderscheiden wat er uiteindelijk toe doet en wat niet, welke beperkende regels behulpzaam zijn en welke desnoods afgeschud mogen worden.
- De praktisch wijze professional zal het actorschap aanvaarden en bij moeilijkheden, onduidelijkheden of risico’s niet afhaken, niet weglopen noch afschuiven. Dat aanvaarden van actorschap geschiedt in de modus van relationaliteit: betrokken bij en gefocust op de ander (patiënt of pastorant). Het is een essentieel kenmerk: praktische wijsheid gaat uiteindelijk over één wat gedaan moet worden en dus niet over ‘wijsheid’ die onpraktisch blijft, hoe wijs verder ook.
- Hij of zij zal bewust wegkoersen van de impasses, vastlopers, mismatches en onwenselijke uitkomsten die in het handelen besloten liggen als je niets doet, en zich er dus niet bij

neerleggen noch wezenloos voortgaan op een doodlopende weg, ook al is dat de aangewezen weg. Dit ‘niet doorgaan’ als je kunt vermoeden dat het weinig goeds brengt, is een veeleisende stap die vergt dat men los durft te komen van de routines, de procedures, de afspraken, het plan en zelfs de geldende logica van het systeem waarin men werkt – van ziekenhuis of gevangenis tot kerk.

- De praktisch wijze professional toomt zijn snelle oordelen in en gaat actief op zoek naar wat in de betreffende situatie, voor de betrokkene(n) goed kan zijn. Daarmee wordt het tweede referentiekader verworven: het gaat niet alleen om het uiteindelijke doel (*telos*) van de werksoort, maar ook om het lokale goed (*bonum*) van de zorgontvanger of cliënt. Dat goed is in de lijn van de filosofie van Aristoteles verbonden met een goed leven en dus meer dan een ‘lokaal goed’ of succesje.
- Praktische wijsheid kiest een brede kijk, enerzijds op het geheel van de (zorg)praktijk en anderzijds heeft ze het oog op het goede leven van de betrokkenen in hun onderlinge relaties. Ze kijkt zo nodig dus verder dan het eigen vakgebied, de eigen taken en formele verantwoordelijkheden, verder ook dan de toepassing van vakregels, vakmatige intenties en gewoontes. Maar de wijsheid die verpakt ligt in ‘vakregels’ negeert ze niet, net zomin als ze vaardigheden negeert die in protocollen besloten liggen.

Praktisch wijs handelen heeft alles van doen met goede kwaliteit van zorg weten te realiseren

- Praktische wijsheid steunt daarbij óók op de vrije waarneming en (morele) verbeelding, neemt ook waar vanuit het binnenperspectief en ziet zo wat moreel relevant en/of goed is voor deze ene (pastorant, patiënt, bewoner). Ze put dus uit een breed register van ervaring, weten, aanvoelen, moreel verkiezen, maar onderwerpt dergelijke ‘kennis’ aan een kritisch inspectie.
- Praktische wijsheid doet recht aan het particuliere, het bijzondere, concrete of unieke, zonder dat ze vervalt tot een particularistische ethiek die min of meer identiek is met beredeneerd favoritisme. Dat is een subtiele en precarie balans die, als ze gevonden wordt, telkens herzien moet worden en dus niet, eenmaal gevonden, voor tijd en eeuwigheid staat.
- De praktisch wijze werkers bezitten het vermogen te improviseren, te kunnen omgaan met tegenstrijdige doelen en conflicterende regels, en principes te kunnen interpreteren in het licht van het bijzondere van elke context en deze waar nodig terzijde te laten, te overtreden of aan te passen. Praktische wijsheid veronderstelt dus een hermeneutisch vermogen, een pendelbeweging tussen een algemene en brede verstaanshorizon en het bijzondere, zodat stap voor stap de mogelijke betekenissen van het bijzondere aan het licht gebracht kunnen worden.
- Ze begrijpen dus hoe je ook ‘in de geest’ van de regels, de wet, de oorspronkelijke bedoeling kunt werken, dat wil zeggen verder kunnen gaan waar de regels en procedures ophouden of geen uitkomst meer bieden. Het is een belangrijk inzicht dat er buiten een regel geen absolute vrijheid heerst met *anything goes*,

maar er allereerst handelingsmogelijkheden beschikbaar komen die weliswaar niet naar de letter van de wet maar wel in de geest van de wet verlopen. Mocht men al denken dat praktische wijsheid zich keert tegen regel-fetisjisme, weet dan dat de volgende zone de geest van de wet is.

- In die zin compenseert praktische wijsheid tekortschietende kennis, een ontbrekend perspectief en de momenten waar de reflectie faalt en de inventiviteit tekortschiet. In dat gat komt praktische wijsheid tot ontplooiing. Soms is de uitdrukking ‘compenseert’ te krachtig en is het in bepaalde omstandigheden beter te spreken van praktische wijsheid die ‘tekorten poogt te overbruggen’. In nog weer andere gevallen zal praktische wijsheid zelfs het omgekeerde doen: hoewel er geen enkel probleem lijkt te zijn, erop wijzen dat de vanzelfsprekende voortgang van het werk problematisch is en geen goede resultaten zal geven.
- Praktische wijsheid komt voorbij aan het zwart-witdenken, deinst er niet voor terug het grijze of moerassige gebied van de ambivalentie, de ambiguïteiten en onzekere uitkomsten te betreden. Het is belangrijk te beseffen dat praktische wijsheid geen alternatieve zekerheid biedt; het is niet zo dat als praktische wijsheid ingebracht wordt in hoogst ambivalente of ambigue kwesties, er dus zekerheid ontstaat. Er ontstaat een verscherpt bewustzijn wat je zou kunnen of zelfs zou moeten doen – maar dat kan uiteindelijk een misvatting blijken te zijn.
- Praktische wijsheid biedt tegenwicht aan doelkaders die het goed (*bonum*) eerder verduisteren dan aanwezig stellen, aan systemische druk

die goede doelen aan het gezicht onttrekken, maar ook aan gewoontes en luiheid die ertoe leiden dat we soms onnadenkend doen wat we altijd doen. In die doelkaders en systemen zit veel goeds, ze zijn niet per definitie afkeurenswaardig, maar praktische wijsheid wil ze telkens weer kritisch onderzoeken: brengen ze ons nog steeds wat ze zouden moeten bevorderen en pakt het ook in dit bijzondere geval goed uit als we in hun logica verder gaan?

- Praktisch wijze professionals maken een *sprong* waar het logisch afleiden vastloopt en stopt. Kort gezegd: van ‘afleiden’ gaat men over op ‘afwegen’. Afleiden steunt op een min of meer logische redenatie, die vanuit beginselen tot stand komt en bijna als een automaat produceert wat er zou moeten gebeuren. Afwegen daarentegen berust op beraadslaging, op overleg, de dialoog en op waardegestuurde keuzes. Beraadslagingen eindigen altijd met een soort van sprong: alles overwegende lijkt het het beste om x, y en z te doen. Praktisch wijze professionals vallen niet stil en gaan ook niet door op een pad waarvan men weet dat het dood loopt. Wat krom is wordt dan ook niet recht gepraat. Waar ‘automatisme’ wordt verlaten, worden dus beraadslaging en reflectie geïntroduceerd en – vergis je niet – ook dat zijn dikwijls regelgestuurde praktijken.
- Praktische wijsheid is dus dikwijls een doorbraak: uit de verlamming, uit het niet weten, uit de gewoonte, uit de benauwenis. Ze zoekt en maakt ruimte, ze interrumpeert. De interruptie kan evolueren tot een disruptie en dus de gebruikelijke manier van werken diepgaand wijzigen. Hoe dan ook, de omslag die praktische wijsheid dikwijls veroorzaakt, kan in

diepte en radicaliteit verschillen, en het is niet zo dat alleen de diepste en meest radicale wijzigingen ‘praktisch wijs’ zouden mogen heten. De interruptie om ‘er nog eens een nachtje over te slapen’ kan van aanzienlijke praktische wijsheid getuigen.

- Uiteindelijk loopt praktische wijsheid erop uit dat men handelt en voortgaat buiten het pad dat in elk geval niet vervolgd moet worden, hoe groot wellicht de resterende onzekerheid ook blijft. Dat gebeurt in de vorm van een gok (*an educated guess*), waarin meegenomen wordt wat je al weet en begrijpt, je vakken-nis, wat theorieën voorspellen en protocollen aanraden, wat je morele kompas je ingeeft, je ervaringen je leerden en je emoties en motivaties je te kennen geven. En wat uitvoerbaar is en goed gedaan kan worden.
- Praktische wijsheid aanvaardt dat handelen nooit meer dan kwetsbaar mensenwerk is, maar laat de vorm de inhoud volgen. De uit-

komsten van praktisch wijs handelen zijn dus niet per se geslaagd of goed!

Kritische bedenkingen

Ik meen dat praktische wijsheid in serieus professioneel handelen niet gemist kan worden en dat er in opleidingen en de alledaagse praktijk desondanks te weinig aandacht aan besteed wordt. Toch bestaat er, ondanks dit pleidooi voor praktische wijsheid, alle reden niet onkritisch achter de aanbeveling aan te hollen om praktische wijsheid te cultiveren. Aan de ontplooiing van praktische wijsheid kleven risico’s; na de opsomming hierboven van de mogelijke positieve effecten, daarom ten slotte aandacht voor de keerzijde. Veel van die risico’s en bedenkingen zijn al genoemd, maar ze worden nog eens kort bijeengezet (tabel 2). Elk van de bezwaren is mijns inziens goed of afdoende te weerleggen, maar ik zal dat onderstaand niet doen en louter de bezwaren formuleren.

Praktische wijsheid: mogelijke nadelen, misverstanden en risico's	Toelichting
Kwaliteit van de aangewende kennis	Een serieuze bedenking betreft de aard van de in praktische wijsheid aangewende kennis: worden er niet te gemakkelijk zwakke of zelfs inferieure inzichten gebruikt (intuïties, persoonlijke normen, onderbuikgevoelens), die bovendien op basis van softe beraadslaging in plaats van op basis van een harde toetsing goedgekeurd worden? Hoe voorkom je dat het te willekeurig wordt, nattevengerwerk?
Kwaliteit van de verworpen kennis	De kennis die in verworpen protocollen of bijvoorbeeld methodieken zit, was eerder praktische wijsheid. Dat geldt ook voor tal van artefacten (machines, registraties, balies, ziekenzalen): ooit zo gemaakt op basis van praktische wijs-

	heid. Nu is dit alles gestold, maar nog altijd drager van praktische wijsheid. Wat is precies de tegenstelling tussen bijvoorbeeld protocollen en praktische wijsheid? Gaat het niet om twee soorten praktische wijsheid? Anderen zullen zeggen: soms is het juist praktisch wijs om tegen je intuïties in vast te houden aan probaat gebleken protocollen en ze volledig ten uitvoer te leggen in plaats van ze te onderbreken of stoppen.
Verantwoorden	In de wetenschap verantwoorden we ons gewoonlijk met een beroep op de gevolgte methode (alle noodzakelijke stappen volgens de regels der kunst gezet) en op de empirische toets (de claim die van het inzicht uitgaat kan keer op keer herhaald en getest worden). Praktische wijsheid steekt hiermee vergeleken bleekjes af: de methode is vaag (goed beraadslagen) en van herhaling of testen is amper sprake. Bovendien is een negatief effect net zo goed met praktische wijsheid te rijmen als een positief effect. Hoe kun je dan praktische wijsheid onderscheiden van praktische domheid?
Generaliseren	Praktische wijsheid gaat gewoonlijk over wat goed is om te doen in een specifiek geval. Dat roept allicht de bedenking op dat het ‘goede’ wel erg lokaal wordt gedacht en roept de vervolgvraag op: kan een ernstig te nemen goed überhaupt wel puur situationeel zijn, past dat in een eveneens serieus te nemen definitie van een goed? Verder: als een lokaal goed strijdig is met een <i>bonum commune</i> , welk gaat dan voor? Is praktische wijsheid niet een vrijbrief om allerlei situationeel goed ruim baan te geven ten nadele van het goede leven van anderen? Hoe bijziend is praktische wijsheid eigenlijk?
Institutionaliseren	In aansluiting bij de tweede bedenking, doet zich de scep sis voor dat praktische wijsheid steeds weer uitzoek- en uitvindwerk ter plekke vraagt: dat is toch een kostbare, soms zelfs zenuwslopende en in elk geval riskante en bewerkelijke aangelegenheid. Kan dat allemaal niet eenvoudiger? Bovendien is de onderliggende aanname vaak schromelijk overdreven: hoe uniek is nu precies een ‘uniek geval’? Zijn er echt geen identieke of analoge casussen waar we kunnen zien hoe het verder moet? Zouden we echter de uitkomsten van geslaagd praktisch wijs optreden uitharden en opslaan, dan creëren we nieuwe regels, technieken en protocollen voor de beroepsgroep en precies die institutionalisering is verdacht. Kan zoiets als ‘geinstitutionaliseerde praktische wijsheid’ bestaan?

Tabel 2 Praktische wijsheid: mogelijke nadelen, misverstanden en risico’s

De vijf genoemde bedenkingen dekken zeker niet alle mogelijke bezwaren tegen praktische wijsheid, de belangrijkste zijn het ondertussen wel. Ik herhaal het nog maar eens: ze zijn alle van een afdoend antwoord te voorzien en minder ingrijpend dan het hier lijkt. Niettemin is het nuttig ze in heel hun imponerende strengheid aan te bieden.

Tot slot

We hebben in de loop der jaren veel onderzoek gedaan naar praktische wijsheid – theoretisch en praktisch – in velerlei domeinen. Op basis daarvan kan het begrip dat bovenstaand is ontwikkeld, nog wat verder aanscherpt worden. Daarmee sluiten we af.

Praktische wijsheid in de laatmoderne cultuur is zelden nog een individuele kwaliteit, laat staan persoonlijk heldendom, maar veel vaker iets van een team en soms zelfs van een organisatie. Het lijkt daarom passender niet van deugd te spreken, maar van moreel goed werk. In aansluiting daarbij – er werd hierboven al herhaaldelijk op gezinspeeld – moeten we niet denken in termen van handelingen of handelen, maar van fluïde, overlappende praktijken, waarin behalve allerlei handelen ook gebouwen, lichamen, routines, apparaten en (externe) maatschappelijke regelsystemen en ideologische doelstellingen werkzaam zijn.

Hoe meer we die praktijken reduceren tot een context waarin (*evidence-based*) handelingen moeten worden voltrokken, des te minder zal men behoefte hebben aan praktische wijsheid. Men zal zeggen: we hebben genoeg aan enkele universele morele principes (goed doen, niet schaden, autonomie respecteren, rechtvaardig

zijn etc.) en we gruwen juist van ‘emergerende moraliteit’.

Hoewel de ontplooiing van praktische wijsheid vaak gepaard gaat met het afwijken van standaarden, van protocollen en regels, is het belangrijk te beseffen dat veel regels (in de zorg, in pastoraat) zijn voortgekomen uit eerder praktisch wijs handelen van anderen. De regels of principes zijn er de duurzame neerslag van, de verstening, zo je wilt. Dat is eens te meer reden om, wanneer men een beroep doet op praktische wijsheid, bestaande inzichten niet terzijde te laten. De omgang met die inzichten is het springende punt: praktische wijsheid kan geleerd worden, ingeoeft, afgekeken, uitgeprobeerd en geleidelijk verworven worden. Daarvoor is eerder een reflectief klimaat behulpzaam dan een set van alternatieve regels.

Pastoraat is een praktijk die het bij uitstek moet hebben van praktische wijsheid – minstens in onze cultuur, waar pastoraat eerder zinvol maatwerk vergt dan de generieke verkondiging van waarheden of de neutrale bediening van sacramenten en rituelen. In dat licht zou men kritisch kunnen staan tegenover de toenemende beregeling van het professioneel bedreven vak: het betekent maar al snel dat praktische wijsheid ook hier het veld dient te ruimen ten gunste van beproefd geachte methodieken en protocollen.

Andries (prof.dr. A.J.) Baart studeerde andragologie, specialiseerde zich op het terrein van de praktische theologie en promoveerde in de wijsbegeerte. Sinds 1991 is hij bijzonder hoogleraar aan verschillende universiteiten in binnen- en buitenland. Vanaf 2007 werkt hij ook met en vanuit de Stichting Presentie.
E abaart@presentie.nl

Praktische wijsheid en de opleiding tot werker in kerkelijke praktijken

Waar halen pastores en geestelijk verzorgers in de huidige tijd hun wijsheid vandaan? Hoe kunnen opleidingen voor deze complexe en onzekere tijd goed opleiden? Welke belangrijke academische keuzes en visies staan hier op het spel? Pleidooi voor doordenking én gebruik van het concept praktische wijsheid, meer en explicieter dan nu gebeurt.

Nog niet eens zo heel lang geleden ging een aan de academie afgestudeerde theoloog weliswaar met een flinke bagage aan theoretische kennis en praktische vaardigheden de beroepspraktijk in, maar altijd in het besef dat een deel van de vorming tot pastor, predikant of geestelijk verzorger uiteindelijk in de praktijk tot stand zou komen. Daarvoor is immers niet alleen het dragen van de daadwerkelijke ambts- of functieverantwoordelijkheid nodig, maar ook 'inwijding' in het échte werk, omdat werken met mensen in een concrete situatie altijd meer vraagt dan waar de opgedane kennis en kunde in voorziet.

Waar halen pastores en geestelijk verzorgers in de huidige tijd hun wijsheid vandaan? Hoe kunnen opleidingen voor deze complexe en onzekere tijd goed opleiden? Welke belangrijke academische keuzes en visies staan hier op het spel? Al minder zijn er gebaande wegen naar existentieel bevredigende antwoorden voor gelovigen en zinzoekers, en al meer zal de opleiding tot predikant en geestelijk verzorger daarop moeten voorsorteren.

Het concept *praktische wijsheid* heeft de poten-

tie hierbij zeer behulpzaam te zijn. Wij pleiten in dit artikel voor doordenking én gebruik van dit concept in de opleiding – meer en explicieter dan nu gebeurt. De opbouw is als volgt: eerst worden veeleisende beroepspraktijken van pastores geschetst, dan volgt een overzicht aan literatuur over praktische wijsheid en een blik op de huidige opleidingspraktijken, en afgesloten wordt met een kort pleidooi.

Deze tijd vraagt om praktische wijsheid¹

In de professionele praktijk gaat het om het afwegen van tegengestelde belangen, botsende waarden, gekoesterde tradities en complexe mensen en situaties die zich lang niet altijd modelmatig gedragen en die dus vragen om een zelfstandig oordeelsvermogen van wat in deze specifieke situatie goed, rechtvaardig, wijs, of in theologische termen 'heilzaam' kan zijn. In Covid-19-tijd wordt deze behoefte versterkt, omdat men nauwelijks nog op vaststaande kaders kan terugvallen. Vanouds vertrouwde communicatiekaders ontbreken, vieringen veranderen in een virtuele werkelijkheid, de ziekenhuispastor kan geen zegen geven aan een terminale patiënt en elke pastor moet voort-

< Afgestudeerd!

durend afwegen welke risico's voor wie er met de concrete ambtsuitoefening gepaard gaan. Polarisation in de samenleving doet zich evenzeer voor bij gelovigen als niet-gelovigen. De pastor kan niet rekenen op vanzelfsprekende loyaliteit en zal zich moeten verstaan met de meest uiteenlopende normen en opvattingen. Zeker waar institutionele religie steeds minder gewicht heeft, is gezag niet voorgegeven en moet de pastor kunnen en durven varen op een ontwikkeld reservoir aan ervaringskennis en oordeelsvermogen. Hoe kan z/hij deze situatie tegemoet treden waar er in 'niemandsland' te midden van gepolariseerde visies gehandeld moet worden?

In vroeger tijd deden dan altijd verhalen de ronde over een wijs kerkenraadslid of een senior collega in het ziekenhuis, die in moeilijke of onzekere situaties min of meer vanzelf als een soort mentor functioneerde. Helaas zijn deze 'engelen van bijstand' op de weg van de pastor schaars geworden, ontbreken ervaren kerkenraadsleden en nabije 'peers' veelal en wordt ook een beginnend professional direct in het diepe van een complexe werksituatie gegooid.

Maar er is nog meer aan de hand. Van de pastor wordt geestelijk leiderschap verwacht. Dat vraagt een zelfbewuste theologische identiteit, een besef waarvoor men staat en een positionering ten opzichte van maatschappelijke en ethische vraagstukken die voortkomt uit een theologische doordenking en die zich uit in authentiek en professioneel handelen. Uit onderzoek weten we hoeveel druk dit geeft op met name beginnende pastores, een beroepsgroep bij wie het verschijnsel 'burn-out' al te vaak geconstateerd wordt. Echter, ook de ervaren predikant of geestelijk verzorger kan steeds minder volledig

varen op het verworven kompas van eerder opgedane kennis en kunde. Telkens opnieuw moet dat kompas herijkt worden. Voor de theologische professional die als zzp'er optreedt geldt zelfs nog sterker dat hij of zij zonder referentie aan traditie het eigen handelen moet kunnen ontwerpen en verantwoorden.

Een voorbeeld rondom de vraag naar sacramenten in coronatijd. De zzp-pastor met een eigen praktijk als ritueel begeleider heeft vrijheid van handelen, maar moet zelf kaders ontwerpen in wat zij aanbiedt. De gemeentepredikant heeft te maken met tegengestelde verwachtingen: gemeenteleden die online avondmaal willen vieren, maar een kerkenraad die vindt dat dit niet zonder fysieke aanwezigheid van de gemeente als lichaam van Christus vormgegeven kan worden. En de geestelijk verzorger mag überhaupt geen sacramenten meer bedienen in de door Covid geplaagde instelling, ook niet aan de stervenden. Hoe vindt de pastor in dit alles zijn weg?

Twee routes

We zien dan al gauw twee routes ontstaan, ingegeven door traditionalisme of pragmatisme.

De eerste is de terugtrekkende beweging in het zoeken naar zekerheden door het verabsoluteren van tradities. Dit gebeurt bij de professional, die met een beroep op kerkelijke leer zonder meer weigert om het sacrament in een online viering te bedienen en daarmee een specifieke traditie onaantastbaar verklaart. Naast het koesteren van traditie is het koortsachtig ontwerpen van regelgeving in protocollen een meer pragmatische route om de situatie beheersbaar te houden. Dit wordt zichtbaar in een haast klinische fixatie momenteel in veel kerken op de regie van aantallen

aanwezigen, voorgeschreven acties en grote terughoudendheid in bediening van sacramenten in crisistijd.

In beide gevallen wordt echter de problematiek van de nieuwe en bijzondere situatie, de vraag naar de lichamelijke, betekenis en bemiddeling van het heil feitelijk uit de weg gegaan door schijnoplossingen. Deze oplossingen kunnen weliswaar tijdelijk functioneren, en zouden gezien kunnen worden als voorbeelden van praktische wijsheid. Maar omdat ze een onderliggende theologische visie missen zijn ze dat niet en zullen ze de geloofsgemeenschap op den duur niet verder helpen.

Praktische wijsheid is dus geen instant-oplossingsvaardigheid. Maar wat dan wel en hoe verhoudt zich dat tot de rol van de pastor?

Vanuit de samenleving wordt vaak met reserve naar de rol van kerken en geestelijk leiders gekeken. De Protestantse Kerk constateert in haar beleidsrapport dat de reserve ook bij de pastores zelf zit. 'Veel predikanten zien zichzelf niet als een leider of ze weten niet goed hoe ze die rol kunnen vormgeven.'² In de opleiding tot predikant groeit daarom de aandacht voor 'geestelijk leiderschap' als specifieke invulling van de beroepsrol. De predikant zal leider én geestelijk begeleider zijn. Hoe wordt hij of zij daarop voorbereid?

In de context van opleidingen

Een rondgang langs de academische opleidingen leert dat een academische graad niet alleen kennis en kunde beoordeelt, maar evenzeer het oordeelsvermogen en de mate waarin de academicus als *reflective practitioner* in een onbekende situatie met complexe variabelen tot een verant-

woord oordeel en handelingsperspectief kan komen. Zo behoren tot de '21st Century Skills' niet alleen ict-competenties, maar ook mediawijsheid. Ook het afstoffen van het concept *Bildung* als karakteristiek voor het hoger onderwijs door minister Bussemaker, toont een belangstelling voor onderwijs dat professionals voortbrengt die over de randen van hun vakgebied in brede zin maatschappelijk, ethisch en cultureel gevormd zijn.³

Echter, in al deze concepten ontbreekt de notie die 'praktische wijsheid' zo uniek maakt, namelijk: de belichaamde ervaringskennis die zichzelf voortdurend vernieuwt.⁴ Daar komt bij dat ook academisch gezien het debat over wat als 'echte' en meest waardevolle kennis wordt gezien, aanzienlijk is veranderd. Fundamentele epistemologische vragen verdienen het om opnieuw doordacht te worden vanuit een holistisch perspectief. Hieronder proberen we scherp te krijgen wat dit voor de beroepsbeoefenaars en de opleiding kan betekenen.

Daartoe verkennen we allereerst welke rol praktische wijsheid momenteel speelt binnen het academische veld van de praktische theologie. Vervolgens evalueren we de bruikbaarheid ervan voor (de opleiding tot) werkers in de Nederlandse kerkelijke praktijken.

Praktische wijsheid in de praktisch-theologische literatuur

Wat wordt precies met praktische wijsheid bedoeld? In de praktische theologie in deze eeuw is een toenemende nadruk op het belang van de praktische wijsheid waar te nemen. Het in de Duitstalige wereld gezaghebbende *Handbuch Theologischer Ausbildung* van Bernard Ott

(2007) bespreekt de praktische wijsheid onder de noemer van de *praxis*, naast *theoria* (gericht op het kennen), en *poiesis* (gericht op het kunnen). *Praxis* is bij hem gericht op het verantwoord en doelgericht handelen en veronderstelt in de opleiding de vorming van spiritualiteit en persoonlijkheidsontwikkeling (186-210).

De invloedrijke praktisch-theoloog Bonnie Miller-McLemore (2014) schrijft als redacteur van een handboek voor praktische theologie over het belang van praktische *knowhow*. Al eerder had zij betoogd dat een van de meest belangwekkende ontwikkelingen voor kerken in de huidige samenleving ligt in het overwinnen van een te academisch-theoretische blikrichting. Theologie en de opgeleide theologen die in de werkelijkheid van kerk en samenleving aan het werk gaan, moeten zich veel meer concentreren op academisch gevormde vaardigheden van inzicht, toepassing, en het opdoen van ervaringskennis (Miller-McLemore 2012; 2008). Is deze nadruk echter ook een zinvolle bijdrage in de opleiding van theologen met het oog op hun praktijk in het gemeentewerk? Is de nadruk op dit aanleren van *knowhow* inderdaad de aangewezen weg voor werkers in de kerk, en waarom (niet)?

Deze kritische vragen stellen we, omdat wij als docenten werkzaam zijn in precies het onderwijs aan toekomstig werkers in de kerken waarin academie en praktijk elkaar nadrukkelijk raken. In dit onderwijs is doorgaans een spannende combinatie waar te nemen. Enerzijds kent die opleiding een sterk academisch georiënteerde component waarin diep-theoretische kennis van geschiedenis en concepten, uitwerkingen vanuit gespecialiseerde theologische en niet-theologische subdisciplines een belangrijke rol spelen.

Anderzijds is er sprake van een sterk toegenomen verwachtingspatroon vanuit de kerkelijke praktijken naar werkers die naast hun academische opleiding ook de praktische vaardigheden zelf (beginnend) onder de knie hebben (Schaeffer en Witte 2020, 72; Schaeffer 2020, 98). Een academische opleiding tot werk in de kerkelijke praktijk zal zelf reflexief genoeg moeten zijn om dit vragencomplex serieus te nemen.

Korthedshalve noemen we hier één belangrijke stroming in de praktische theologie in Noord-Amerika die zich als *counter-cultural* stroming presenteert.⁵ Hier wordt het accent gelegd op een deugd-ethische opvatting van *phronèsis*, waarmee deze stroming aansluit bij de herontdekking van gemeenschap en deugdedthiek door Alasdair MacIntyre (2012). Kernpunt hierin is een specifieke uitwerking van het praktijkbegrip: christelijke praktijken zijn dingen die christenen doen, door de tijd heen, om fundamentele menselijke nood te adresseren, als antwoord op en in het licht van Gods werkzame aanwezigheid ten gunste van het leven in deze wereld (Bass en Dykstra 2002, 18; Bass 2010, 6-8). Het oefenen van praktijken, zodat gelovigen de urgente nood in onze samenleving, onze relaties, onze levens kunnen adresseren, is een manier waarop wij leren hoe we zinvol kunnen handelen.

Met deze nadruk op praktijken presenteert deze stroming zich als reactie op de moderniteit met haar specifieke opvattingen over de rede. Een zogenaamd universele rede van waaruit quasi-neutrale waarheden over het leven en het vormgeven hiervan getrokken zouden kunnen worden, blijkt onhoudbaar. De epistemologische consequenties van kritiek op de moderniteit leiden er ons inziens in ieder geval toe dat er een

sterke nadruk gelegd moet worden op de relatie tussen de concrete praktijken van het werkveld en de opleiding. (Praktische) theologie in de opleiding van voorgangers is veel meer dan theorie én meer dan vaardigheidstraining. Het is een training in geïnformeerd handelen met het oog op een concrete praktijk en met het doel van deugdzzaam of liever: heilvol handelen.

Praktische wijsheid als knowhow en omgaan met onzekerheid

In de praktisch-theologische literatuur wordt het thema praktische wijsheid veelal verbonden aan *knowhow*. Daarmee bedoelt Bonnie Miller-McLemore dat theologisch onderwijs intrinsiek een specifieke vorm van theologische kennis veronderstelt. Deze heeft niet alleen consequenties voor de praktische theologie, maar voor de theologie in het algemeen. 'Deze vorm van kennen is een vorm van *phronèsis* die in deze context ook als 'pastorale wijsheid' of 'theologische *knowhow*' omschreven kan worden' (Miller-McLemore 2012, 188).

Dat heeft er namelijk mee te maken dat het onderwijs in dit veld, onderwijs in een 'praktijk' is. Een specifieke pedagogiek dus, waarbij het aankomt op praktische training, het aanleren van praktische wijsheid, het vinden van de juiste bronnen en manieren van doen. Veel minder dan het volgen van protocollen impliceert deze nadruk het aanleren van een reflexieve attitude: wat doe ik om welke reden in welke situatie, en wat doet dat met mij, en waarom dan, en wat doet dit met de ander?

Dit onderwijsleerproces gaat over praktijken: 'Praktisch-theologen onderwijzen een praktijk met de verwachting dat deelname aan deze prak-

tijk een vorm van kennis (*phronèsis*) cultiveert die de vaardigheden van de studenten om nog meer aan deze praktijk deel te nemen, verdiept' (Miller-McLemore 2012, 197). Het komt erop aan in de loop van de tijd vaardigheden aan te leren, die helpen om snel en adequaat tot handelen te komen.

Chris Scharen (2008) gebruikt in dit verband de terminologie van de gebroeders Dreyfus, die beiden in de jaren tachtig van de vorige eeuw binnen de medische wetenschap over leerstrategieën publiceerden. Zij spreken daarbij van een ontwikkeling van 'beginner' als novice, via 'gevoerde beginner' en 'competent', tot 'bekwaam'.

Scharen illustreert dat aan de hand van voorbeelden uit de pastorale praktijk. Een term als 'oefenen' speelt hierin een grote rol. Het trainen en oefenen van bepaalde praktijken, zoals bidden en bijbellezen, geeft de mogelijkheid tot verdieping en groei. Scharen gebruikt hierbij het voorbeeld van de professionele praktijk van het voorgaan in een eredienst. Hij merkt daarbij op, dat hierbij een stap-voor-stap plan of protocol steeds meer overbodig werd. Er ontstaat een mate van geïntegreerde, belichaamde kennis waardoor de praktische uitvoering van praktijken niet zozeer perfect wordt, maar simpelweg bijdraagt aan de verdieping van het perspectief dat hiermee geboden wordt:

'De ervaring van een hinderlijk zelfbewustzijn had ik achter me gelaten. Ik had niet langer een stappenplan of tekst nodig. Het was veeleer het geheel zelf dat ik leerde begrijpen, zodat ik me geen zorgen hoefde te maken waar ik precies zou moeten staan, hoe ik m'n hand moest houden, wat ik zou moeten zeggen op welk moment. Mijn lichaam bewoog, mijn hand wist waar hij heen moest, mijn stem sprak wat nodig was' (Scharen 2008, 283).

Een uitvoerige verantwoording van het gebruik van termen als *phronèsis* en *knowhow* door auteurs als de hierboven genoemde Miller-McLemore, Bass, Cahalan en Scharen, geeft aan hoezeer een epistemologische verandering in de laat- of postmoderniteit hierbij van invloed is geweest (Bass e.a. 2016). In vroeger tijden was er wellicht een tegenstelling tussen conceptueel en kritisch denken enerzijds, en de concrete en particuliere realiteit van alledag. Belangrijk is om te ontdekken dat deze tegenstelling een valse is, en overwonnen dient te worden.

Het aristotelische begrip *phronèsis* kan het best omschreven worden als ‘praktische wijsheid’ en moet begrepen worden in afgrenzing tot twee andere vormen van kennis, namelijk *epistèmè* en *technè*. Praktische wijsheid is adaptief en betrokken; zij verenigt een kennis van waarheid en rede met aandacht voor actie in relatie tot het goede (Bass e.a. 2016, 4-6). Miller-McLemore (2016) geeft een uitgebreid overzicht van de ontwikkeling binnen de (praktische) theologie met betrekking tot de waardering van deze praktische wijsheid. Zij concludeert dat het nog steeds moeilijk is om in een academische context waar theoretische kennis prevaleert, voldoende en adequate aandacht voor praktische wijsheid te genereren.

Nadruk op *knowhow* en praktische wijsheid impliceert dus een specifieke (theologische) pedagogiek. Deze richt zich op het oefenen in praktijken van geloof en kerk, zodat een bepaalde mate van *embodied knowledge* ontstaat. Niet de protocollen of de voorschriften worden daarbij leidend, maar de geïntegreerde kennis hiervan in het concrete doen in gezamenlijkheid.

Dat deze notie niet alleen iets uit de Angelsaksische wereld is, blijkt wat Ulrike Wagner-Rau (2012) schrijft:

‘Tegelijk echter – en dat mag niet vergeten worden – ligt de geestelijke kracht niet alleen in de herhaalde oefening van vormen, maar ook in het uithouden van het falen hierin. Ook en juist daar waarervaarbaar wordt dat het vertrouwde en overgeleverde niet meer helpend is en nieuwe vormen nog niet zichtbaar zijn, in de liminale en nog vormloze tijd van overgang, ligt de kiem van geestelijke productiviteit. Kun je een ‘permanente onzekerheid’ leren? Dat lijkt mij een centrale vraag voor de kerk van nu te zijn’ (134).

Bovenstaande impliceert dat er rond praktische wijsheid niet alleen een beroepsmatig perspectief moet worden ingebracht. Minstens zo belangrijk is de constatering dat er een diep academisch gesprek over kennis en kennisverwerving gevoerd moet worden. Nog te vaak is een (laat-)modern kennisparadigma dominant in academie en werkveld, terwijl tegelijkertijd zowel pastoranten als patiënten, pastores en mantelzorgers een heel ander perspectief omarmen: ervaringskennis als bron van wijsheid. Het doordenken van deze spanning is voor de theologische academische disciplines van groot belang (vgl. Bass e.a. 2016).

Praktische wijsheid in de opleiding

Werkzaam in de opleiding tot voorganger, merken we dat studenten het accent op praktische wijsheid enerzijds als een aantrekkelijk perspectief omarmen, maar er anderzijds ook huiverig voor zijn. De aantrekkingskracht ligt in een vorm van holistisch kennen-voelen-handelen waarbij de vaak gebruikelijke academische dichotomie tussen abstract en concreet min of meer wegvalt. Er is behoefte aan een perspectief

op belichaming, zodat trends en accenten die in de cultuur volop aanwezig zijn ook theologisch en academisch verantwoord kunnen worden begrepen en ingezet. Studenten willen graag zelf ook deel uitmaken van de praktijken waarop het aankomt, zonder zich daarbij klakkeloos aan de traditie of de gewoontes en gebruiken van de betreffende praktijk uit te leveren. Het concept van de praktische wijsheid, waarbij reflectie en participatie hand in hand gaan, levert hiervoor zinvolle aanknopingspunten op, omdat het ruimte biedt voor reflectie op een scala aan doorleefde en de totale persoon betreffende leerervaringen.

De terughoudendheid om vanzelfsprekend en volop vanuit participatie in (kerkelijke) geloofspraktijken te willen leren heeft allereerst te maken met het gebruikelijke beeld van de academie, zoals Bonnie Miller-McLemore hierboven beschrijft. Echte academische kennis zou dan toch vooral de abstracte en theoretische kennis zijn zoals deze in boeken, tijdschriften en in het gebruik van abstraherend academisch jargon wordt ingeoefend. Er is nog steeds sprake van een zeker ontzag voor dit soort kennis, hoezeer dat ook aan erosie onderhevig is naarmate het gezag van wetenschap en ratio ondergraven wordt door wat studenten meebrengen aan ervaringen van sociale netwerken, bij elkaar gezochte kennis via internet, of ook door een vorm van koppige eigenwijsheid. Verder zien we dat met name de studenten die direct vanuit het voortgezet onderwijs aan de opleiding beginnen zich juist ook kritisch verhouden tot de aangeleerde praktijken en tradities. In de derde plaats ontstaat vaak in de loop van de opleiding een zekere afstand tot overgeleverde kerkelijke praktijken. Deze is niet

per se het gevolg van het academische paradigma, maar evengoed van een oefening in o.i. ook noodzakelijke kritische afstand tot praktijken. Het klassieke verwijt tegen een communitaristische visie op praktijken is immers dat de externe (en interne) kritiek op de eigen manier van leven geen ruimte krijgt.

Aan de Theologische Universiteit Kampen is bovenstaande reflectie reden geweest om over te gaan tot een vernieuwde vorm van onderwijs, waarbij studenten participeren in kerkelijke praktijken. Waar in het verleden sprake was van twee stagemomenten van resp. twee weken en twee maanden, is nu gekozen voor een ‘praktijklijn’ gedurende het overgrote deel van de driejarige masteropleiding-predikant. Deze praktijklijn loopt parallel aan de verschillende modules van de andere theologische vakken, en wordt bovendien geflankeerd door verdiepende (reflectie-)colleges op de verschillende praktijkvelden. Studenten participeren actief in deze velden, en reflecteren hierop met hun mentor uit het werkveld en de (stage-)docenten. Op deze manier wordt een mate van praktische *knowhow* ‘ingeoefend’. In het laatste jaar van de opleiding volgt dan nog een periode van twee maanden waarin de student haar vaardigheden om op het geheel van alle kerkelijke praktijkvelden reflectief te acteren verder kan vormgeven en zich kan kwalificeren om als ‘startbekwaam’ de aantekening ‘praktische vorming’ te behalen. Ook achter de terminologie in deze laatste zin schuilen elementen van wat hierboven geschetst is rond het werken met concepten van de praktische wijsheid en de daarbij horende (praktisch-)theologische pedagogiek. De student moet ‘beginnend bekwaam’ zijn tot het werk.

De flankerende reflectiegesprekken hebben tot doel om de hang naar de juiste protocollen en toepassing van kennis te verbreden tot een integrale belichaming van het predikant-zijn op de verschillende praktijkvelden. Dit accent wordt versterkt doordat de opleiding streeft naar een startmoment in de predikantsmaster dat wordt gemarkeerd met een assessment. Hierbij worden persoons- en vaardigheidskenmerken van de student in relatie tot het predikantswerk onderzocht en er wordt gewerkt aan een concreet leerplan. De opleiding beseft heel goed dat zo'n assessment geen garanties biedt, maar evengoed dat het een zinvol instrument kan zijn om de vorming van de studenten richting te geven. Aan de Protestantse Theologische Universiteit wordt met een min of meer vergelijkbare opzet gewerkt van integratie tussen theorie, praktijken en vorming. Na een intake, waarvoor een ontwikkel assessment voorzien is, volgt een semester waarin theologische vakken geïntegreerd aan bod komen en studenten zich bewust worden van het belang van hun theologische, wetenschappelijke en persoonlijke *positionality*. Daarna wordt de wetenschappelijke theologische positionering gedurende drie semesters in gesprek gebracht met het opdoen van concrete werkervaring in de vorm van stages en *exposures*. De studenten betreden het werkveld als academisch theoloog. Zij reflecteren op hun leeractiviteiten en ervaringen in het werkveld vanuit een wetenschappelijke benadering; dat wil zeggen, met een onderzoeksmatige insteek en geïnformeerd door theorie en gericht op theorieontwikkeling. De theorievorming en de concrete theologische positionering wordt aangereikt vanuit een zestal themavelden die direct

samenhangen met het handelen als professional: o.a. begeleiden, vieren, leidinggeven en innoveren. Bij elk themaveld hoort een training waarin praktische en reflexieve vaardigheden geoefend worden. Verplichte variatie in minimaal twee stagevelden doorbreekt de vorming van al te 'vanzelfsprekend' handelen. Het handelen zelf wordt op die manier telkens gevoed en bevraagd door de aangeboden theorievorming, de praktijken en de reflectie daarop. Supervisie vormt een doorgaande lijn die het persoonlijk leerproces stimuleert en studenten helpt om te leren leren aan en in de praktijk en in de situatie van wisselende praktijken, stagecontexten en te midden van verschillende theologische posities hun eigen beroepsidentiteit en praktische wijsheid als wetenschappelijk opgeleide theoloog te ontwikkelen.

Slotopmerkingen

Ten slotte constateren we dat het nadenken over de vorming van studenten met het oog op hun functioneren in de kerkelijke praktijkvelden inderdaad gebaat is bij nadruk op de praktische wijsheid, maar dat het nauwelijks *als zodanig* geadresseerd wordt. Praktische wijsheid wordt niet op zichzelf als competentie benoemd, ook al wordt er impliciet naar verwezen in delen van de opleiding. Wij achten dat een gemiste kans in de huidige tijd.

Waar Henk de Roest in het in het vorige nummer van *Handelingen* besproken 'Collaborative Practical Theology' de 'verzwegen kennis en verzwegen spiritualiteit' van *practitioners* vruchtbaar wil maken in gemeenschappelijk onderzoek, ('*research literacy*', De Roest 2020), zien wij aanknopingspunten voor '*practical wisdom literacy*'.

Een eerste stap om het concept van praktische wijsheid een zichtbare plek in het curriculum te geven, zou zijn om te thematiseren dat onder het gebruik van bronnen in wetenschappelijk perspectief ook *phronèsis* een expliciete plaats verdiend. Het zou de pastor wellicht helpen om in situaties van aporie de onzekerheid van het bestaan te aanvaarden, te duiden en op zoek te gaan naar nieuw en betekenisvol handelen.

Noten

- ¹ Voor de conceptualisering van het begrip praktische wijsheid wordt graag verwezen naar het artikel van Andries Baart in dit themagedeelte van *Handelingen* 48(2), juni 2021.
- ² De toekomst open tegemoet'. Beleidskader voor de dienstorganisatie van de Protestantse Kerk, bij de visienota 'Van U is de toekomst', p. 12. file:///C:/Users/CiskaStark/Downloads/De%20toekomst%20open%20tegemeet%20definitief.pdf, 1 februari 2021.
- ³ Startnotitie HO Tour 2015. <https://boerenwijsheid.nl/files.wordpress.com/2017/01/startnotitie-ho-tour.pdf> p.2.
- ⁴ In de volgende paragraaf wordt dit nader uitgewerkt.
- ⁵ Vgl. voor een overzicht van drie belangrijke stromingen (laat-modern, *counter-cultural* en bevrijdingstheologisch) het artikel van Kathleen Cahalan uit 2005.

Literatuur

- Barnard, M., Cilliers, J. & Wepener, C. (2014). *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies: Fields and Methods, Concepts and Metaphors*. Leuven: Peeters.
- Bass, D.C. (red.) (2010). *Practicing Our Faith: A Way of Life for a Searching People*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bass, D.C., Cahalan, K.A., Miller-McLemore, B.J., Nieman, J.R. & Scharen, S. (2016). *Christian Practical Wisdom: What It Is, Why It Matters*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Bass, D.C. & Dykstra, C. (2002). 'A Theological Understanding of Christian Practices'. In: M. Volf & D.C. Bass, *Practicing Theology. Beliefs and Practices in Christian Life*, 13-32. - Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans.
- Browning, D.S. (1996). *A Fundamental Practical Theology: Descriptive and Strategic Proposals*. Minneapolis: Fortress Press.
- Cahalan, K.A. (2005). 'Three Approaches to Practical Theology, Theological Education, and the Church's Ministry'. *International Journal of Practical Theology* 9 (1): 63-94.
- Fairhurst, R. & Rooms, N. (2021). *Crossing Thresholds: A Practical Theology of Liminality in Christian Discipleship, Worship and Mission*. Cambridge: Lutterworth Press.
- MacIntyre, A.C. (2012). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

- Miller-McLemore, B.J. (2008). 'Practical Theology and Pedagogy: Embodying Theological Know-How'. In: D.C. Bass & C. Dykstra (red.), *For Life Abundant: Practical Theology, Theological Education, and Christian Ministry*, 170-90. Grand Rapids, Mich: Eerdmans.
- (2012). *Christian Theology in Practice. Discovering a Discipline*. Grand Rapids: Eerdmans.
- (2014). 'Introduction. Contributions of Practical Theology'. In: B.J. Miller-McLemore (red.), *The Wiley Blackwell Companion to Practical Theology*, 1-20. Chichester: Wiley-Blackwell.
- (2016). 'Disciplining. Academic Theology and Practical Knowledge'. In: Bass, D.C., Cahalan, K.A., Miller-McLemore, B.J., Nieman, J.R. & Scharen, *Christian Practical Wisdom. What It Is, Why It Matters*, 175-231. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans Publishing Company.
- Schaeffer, H. (2020). 'Theologische opleidingen in relatie tot de toekomst van religieus leiderschap'. In: Leon van den Broeke & Eddy Van der Borgh (red.), *Religieus leiderschap in post-christelijk Nederland*, 77-103. Utrecht: KokBoeken-centrum.
- Schaeffer, H. & Witte, H. (2020). Kerkleiders over de toekomst van kerkelijk leiderschap. In: Leon van den Broeke & Eddy Van der Borgh (red.), *Religieus leiderschap in post-christelijk Nederland*, 55-76. Utrecht: KokBoeken-centrum.
- Scharen, C.B. (2008). Learning Ministry over Time: Embodying Practical Wisdom. In: D.C. Bass & C. Dykstra (red.), *For Life Abundant: Practical Theology, Theological Education, and Christian Ministry*, 265-88. Grand Rapids: Eerdmans.
- Wagner-Rau, U. (2012). *Auf der Schwelle: das Pfarramt im Prozess kirchlichen Wandels*. 2. Aufl. Stuttgart: Kohlhammer.
- Ott, B. (2007). *Handbuch Theologischer Ausbildung. Grundlagen – Programmentwicklung – Leitungsfragen*. Wuppertal: R. Brockhaus Verlag.
- Roest, H. de (2020). *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*. Leiden/Boston: Brill.

Ciska (dr. F.) Stark is Directeur Onderwijs en universitair hoofddocent Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit.
E f.stark@pthu.nl

Hans (prof.dr. J.F.H.) Schaeffer is hoogleraar Praktische Theologie aan de Theologische Universiteit Kampen.
E jhfschaeffer@tukampen.nl

Aanvoelen en openhouden

Praktisch wijs handelen in de school

Leraren hebben in hun professionele handelen te maken met de ambiguïteit en contingentie van de onderwijspraktijk, met het oog op het realiseren van goed onderwijs. Leraren zullen daarom voortdurend wikkelen en wegen. Ze moeten zowel in staat zijn aan te voelen wat verschil maakt en wat er speelt, als ook de toekomst openhouden: twee cruciale aspecten.

Met een landelijke campagne en de slogan 'Leraar, elke dag anders' werden enkele jaren geleden toekomstige leraren geworven. De campagne bood een inkijk in de dagelijkse praktijk van leraren die gekenmerkt wordt door snelheid, levendigheid en verrassing. Met de campagne wilde de overheid jongeren aanspreken om in het onderwijs te komen werken.

Toch raakte de campagne niet helemaal de kern van wat het betekent om te werken in het onderwijs. Meer nog dan de snelheid en levendigheid, dagen de ambiguïteit en contingentie van de dagelijkse onderwijspraktijk leraren uit. Leraren komen voor veel verschillende situaties te staan waarin van hen verwacht wordt te handelen. Een ruzie. Een onverwachte reactie. Een besmetting. Het gaat om situaties die voor meerdere uitleg vatbaar zijn, die anders hadden kunnen lopen, en die hen voortdurend op scherp zetten. Niet altijd is duidelijk wat er moet gebeuren. Wat te doen als je niet weet wat te doen?¹

In dit artikel ga ik in op de handelingsverlegenheid van leraren in ambigue en con-

tingente situaties, waar niet (direct) duidelijk is wat te doen. Hoe slagen leraren erin het goede te doen voor deze leerlingen op dit moment? Praktische wijsheid is hiertoe een belangrijke sleutel. Twee aspecten zijn daarbij cruciaal: aanvoelen van wat verschil maakt en openhouden van de toekomst. Aan de hand van voorbeelden laat ik zien wat praktisch wijs handelen inhoudt. En terwijl de meeste voorbeelden in dit artikel uit de context van de school komen, kan de duiding ervan ook voor de context van zorg en pastoraat te denken geven.

Dagelijkse praktijk

De dagelijkse schoolpraktijk is dynamisch. Er gebeurt ontzettend veel op een dag. Ook veel dat niet werd voorzien of verwacht. Een leerling laat een onvermoed talent zien. Een leraar wordt door een leerling met een laptop op het hoofd geslagen. Een gesprek met een ouder loopt uit in een conflict. Een leraar brengt iets tijdens de vergadering in dat de ingezette schoolontwikkeling op z'n kant zet. Een leerling blijkt besmet te zijn. Wat de gebeurtenissen te weeg brengen, is niet op voorhand te voorzien.

En dat is in de context van de school in zoverre problematisch, omdat ze van doen heeft met schoolplannen, jaarplannen en prestatieafspraken rondom bijvoorbeeld de doorstroom van leerlingen. Al deze plannen en afspraken zijn de manifestatie van de idee van de maakbaarheid, beheersing en controle die zich meester heeft gemaakt van het onderwijs.

Bij de idee van de maakbaarheid gaat het echter niet alleen om de mogelijkheid van een geplande orde (dat is: in staat zijn om te plannen, rationeel te handelen en te sturen), maar ook om de beheersing van de onverwachte zaken, de tragiek of het toeval (Van Putten 2015). Scholen streven ernaar om het leren van leerlingen zo optimaal mogelijk te plannen en om dat steeds beter en efficiënter te doen. Leraren wordt niet alleen gevraagd om door middel van allerlei groepsplannen, leerlingvolgsystemen en individuele ontwikkelplannen het leren en de ontwikkeling van leerlingen te monitoren, ook wordt hun gevraagd om telkens naar betere cijfers te streven. Is bijvoorbeeld het landelijk gemiddelde van de doorstroom in de vwo-bovenbouw 83 procent, dan richten we ons op onze school op een nog hoger percentage. Scholen lijken bovendien gedreven door perfectionering: onverwachte gebeurtenissen, calamiteiten en incidenten moeten zoveel mogelijk worden voorkomen. Ruimte voor het onverwachte, de tragiek en de verwondering lijkt er maar nauwelijks nog te zijn. In een samenleving die meer en meer moeite heeft met onzekerheid, lijken scholen in de greep te zijn van de maakbaarheid en beheersing.

Omdat de idee van de maakbaarheid (in de dubbele zin) in het onderwijs dominant is,

worden onverwachte en onvoorziene gebeurtenissen als lastig en niet welkom ervaren (Biesta 2012). Veel wordt er gedaan om dergelijke gebeurtenissen te voorkomen, en als ze zich dan toch voordoen, wordt van leraren verwacht dat ze zo spoedig mogelijk terugkeren naar de planning. De onderbrekingen worden zo goed als mogelijk onschadelijk gemaakt om de voortgang van het leren niet te blokkeren. Leraren lopen dan echter dikwijls tegen grenzen van de planning aan en ervaren op zulke momenten stress en frustratie.

Het is echter de vraag of de geplande orde en haar methoden en instrumenten wel recht doen aan dat wat onderwijs is en beoogt. Onderwijs is veel minder voorspelbaar, beheersbaar of te controleren dan de technische en instrumentele rationaliteit van de maakbaarheid ons wil doen geloven. De praktijk van het onderwijs wordt veel meer gekenmerkt door ambiguïteit en contingentie. Dit houdt in dat vaak niet direct duidelijk is wat er op het spel staat, wat de bedoeling ervan is, en dat veel van wat er gebeurt niet noodzakelijk is en anders had kunnen lopen. Had die leerling de leraar op het hoofd moeten slaan? Nee, natuurlijk niet. Het gebeurde echter wel. Wat heeft de leerling ermee willen zeggen? Boosheid, frustratie, of is het iets anders? Wat heeft de gebeurtenis ons te zeggen? Wat stond er op het spel? Het zijn vragen waarmee leraren van doen hebben, willen ze weten wat te doen.

Het antwoord dat leraren geven op de vraag ‘Wat te doen?’ is echter niet om het even. Scholen hebben de maatschappelijke opdracht om goed onderwijs te realiseren. Het handelen van leraren draagt bij aan het realiseren van die opdracht. Als ze geconfronteerd worden met

incidenten als het slaan met een laptop, zal hun antwoord op de vraag naar wat te doen dan ook altijd gericht (moeten) zijn op die opdracht. De vraag is dan niet louter meer ‘Wat te doen?’, maar ook: ‘Waartoe te handelen?’. In hun handelen ligt een gerichtheid besloten die, als het goed is, van doen heeft met de maatschappelijke opdracht van de school: goed onderwijs. En wat is dat dan: goed onderwijs? Is het antwoord te geven in termen als hoge doorstroompercentages en eindexamencijfers? Of, is er meer?

Goed onderwijs vraagt om keuzes

Gehoor geven aan de maatschappelijke opdracht om goed onderwijs te realiseren is niet alleen een vraag naar ‘wat te doen’ en ‘hoe te handelen’, maar primair een vraag naar waar het onderwijs goed voor is (Hermans 2020). Met andere woorden, het is een vraag naar het waartoe van onderwijs, de bedoeling.

Het antwoord op deze vraag is niet enkelvoudig, maar kent meer dimensies. Onderwijs heeft immers niet alleen betrekking op de kennis en vaardigheden als taal, rekenen en geschiedenis die leerlingen zich eigen maken om zich te kwalificeren (kwalificatie), maar ook op het deel worden van en zich kunnen bewegen in bestaande culturen, groepen en de samenleving (socialisatie) en op het aanspreekbaar zijn en zich verantwoordelijk weten voor de eigen inbreng als persoon (subject- worden) (Biesta 2012).

- *Gerichtheid van handelen die van doen heeft met de maatschappelijke opdracht tot goed onderwijs*

Al deze drie dimensies horen aan bod te komen in de onderwijspraktijk, en wel in onderlinge afstemming. Leraren worden geacht niet alleen in staat te zijn om in het ontwikkelen en plannen van hun onderwijsactiviteiten deze dimensies mee te laten wegen en onderling af te stemmen, maar ook in de gebeurtenissen die zich aandienen – verwacht of niet. Hoe doen ze dat dan?

Leraren gaan enerzijds na wat er op het spel staat, en anderzijds wikken en wegen ze wat het goede is dat hen hier en nu te doen staat. Om goed onderwijs te realiseren, peilen leraren de ambiguïteit van wat er zich in de schoolklas aandient en maken ze keuzes wat te doen met het oog op het nastreven van de multidimensionale bedoeling van goed onderwijs.

In het afwegen hoe te reageren op de met een laptop slaande leerling bijvoorbeeld, zal een leraar nagaan wat er op het spel staat: het kwalificeren voor een toets (‘afwijkend gedrag moet onmiddellijk worden bestraft omdat het onderwijsleerproces in het gedrang komt’), het socialiseren in het grotere geheel van de school (‘op onze school maken we ons standpunt niet duidelijk door fysiek geweld te gebruiken’), en/of het als persoon in de wereld komen (‘weet de leerling zich aanspreekbaar en verantwoordelijk voor zijn handelen, en wat brengt hij in?’). Het gaat erom dergelijke gebeurtenissen niet louter op hun uiterlijke verschijningsvorm te beoordelen, maar na te gaan wat er onder de oppervlakte verschil maakt. Op basis daarvan maken ze keuze wat te doen en hoe te handelen: ingrijpen, gesprek aangaan, sanctioneren, consequenties bepalen, et cetera.

Het geldt natuurlijk voor iedere context dat de vraag naar het ‘wat?’ en het ‘hoe?’ van het handelen verzegeld wordt door de vraag ‘waartoe?’. Het waartoe stelt de vraag naar de intentionaliteit van het handelen en daarmee de oriëntatie op waar onderwijs, zorg of pastoraat goed voor is. Omdat het antwoord op deze vraag in veel gevallen niet eenduidig is, maar meer dimensies kent, kan de professional niet volstaan met haar of zijn ambachtelijkheid maar is ook praktische wijsheid nodig.

Praktisch wijs handelen van leraren

Omdat de werkelijkheid van het onderwijs ambigu en contingent is, is het realiseren van goed onderwijs geen kwestie van uitrollen van plannen of toepassen van regels. Het professioneel handelen van leraren wordt daarom gekenmerkt door ambachtelijkheid én praktische wijsheid.

Leraren beschikken over een zekere ambachtelijkheid in de vorm van didactiek, kennis van zaken en agogische vaardigheden. Ze weten bijvoorbeeld hoe een les het beste wordt opgebouwd, verstaan de inhoud van hun vakgebied en zijn in staat een groep leerlingen te motiveren om zich in te spannen en door te zetten. Tijdens hun opleiding maken ze zich veel van deze ambachtelijkheid eigen.

Er wordt bovendien praktische wijsheid van hen gevraagd. Praktische wijsheid verwijst naar weten wat te doen in een specifieke situatie om goed onderwijs mogelijk te maken voor deze specifieke groep leerlingen. Praktisch wijs handelen is in *deze* situatie voor *deze* leerlingen het goede doen. Praktisch wijze leraren voelen aan wat onder de oppervlakte van het gedrag van

leerlingen verschil maakt, en hoe ze leerlingen ondersteunen en stimuleren om zich verder te ontwikkelen. In hun handelen ligt praktische wijsheid besloten. Ambachtelijkheid en praktische wijsheid zijn beide nodig om goed onderwijs te realiseren.

Het realiseren van goed onderwijs is echter niet af te dwingen. Het heeft allereerst te maken met de contingente aard van dat waar onderwijs goed voor is, pedagogische bedoelingen. Bedoelingen kunnen begrepen worden als dat wat pedagogisch van uiteindelijke waarde wordt geacht, als dat wat onvoorwaardelijk is, iets dat aandringt (Caputo 2017). Te denken valt aan pedagogische bedoelingen als autonomie, verantwoordelijkheid, vertrouwen, en compassie. Ze zijn niet meetbaar, wel merkbaar en kunnen zich aandienen in gebeurtenissen, maar evengoed niet. Ze zijn niet toe te passen of uit te rollen, en kunnen beter verstaan worden als een horizon waar we naartoe kunnen bewegen en aangetrokken worden. We kunnen ons ervoor openstellen, er door worden gegrepen en naar handelen, maar afdwingen niet.

Het niet kunnen afdwingen van goed onderwijs heeft op de tweede plaats te maken met de aard van het onderwijs zelf. Onderwijsleerprocessen zijn geen natuurkundige verschijnselen, maar mensenwerk. Onderwijskundige studies geven inzicht in de effectiviteit van bepaalde interventies, leerstrategieën en handelen van leraren. Ze zijn echter gebaseerd op ervaringen in het verleden, en bieden geen waterdichte zekerheid voor de toekomst. Wat het effect is van het onderwijs, wat leerlingen ervan oppikken, hoe ze zich ontwikkelen, is niet noodzakelijk, maar contingent. Ze zijn slechts gedeeltelijk

te voorspellen, te plannen en te controleren, juist omdat de onderwijspraktijk dynamisch, ambigu en contingent is. Leraren zullen daarom moeten kunnen omgaan en rekening houden met het prachtige risico dat onderwijs is (Biesta 2015). Mede vanwege de contingente aard van de pedagogische bedoelingen en van het onderwijs zelf, is praktische wijsheid zo’n belangrijke kwaliteit van het professioneel handelen van leraren. Het is nodig om te wikken en wegen wat in deze situatie voor deze leerlingen het goede is.

Samengevat, het professioneel handelen van leraren heeft te maken met het omgaan met de ambiguïteit en contingentie van de onderwijspraktijk met het oog op het realiseren van goed onderwijs. Leraren zullen daarom voortdurend wikken en wegen. Om te wikken en wegen zullen ze zowel in staat moeten zijn aan te voelen wat verschil maakt en wat er speelt, als de toekomst open te houden. Het zijn twee cruciale aspecten van de praktische wijsheid van leraren, die hieronder nader worden toegelicht.

Aanvoelen van wat verschil maakt

Praktisch wijs handelen houdt op de eerste plaats een aanvoelen in van wat er gebeurt en op het spel staat. Zoals we al boven zagen in het voorbeeld van de leerling en de laptop, is een waarnemen aan de oppervlakte niet voldoende. Om na te gaan wat verschil maakt, is het nodig onder de oppervlakte zien. Vanuit een

luisterende, ontvankelijke houding wordt een waarneming onder de oppervlakte mogelijk: niet alleen zien en horen, maar ook voelen en aanvoelen. Wie zich ontvankelijk openstelt voor dat wat zich aandient, loopt daarmee wel het risico emotioneel geraakt worden. De ontvankelijke opstelling opent immers bronnen van kennis die anders gesloten zouden blijven zoals emoties en gevoelens.

Door de gebeurtenis te lezen en te beschrijven als een tekst is het mogelijk na te gaan wat verschil maakt. De waarnemer geeft betekenis aan een gebeurtenis in de klas door deze te lezen, en tegelijk wordt hij gestuurd door de gebeurtenis en het verhaal dat erover wordt verteld (Ricoeur 1992). De leraar leest het gedrag van de slaande leerling: wat neemt hij waar van wat de leerling laat zien? Hoe worden hij en anderen hierin meegenomen? Gaat het de leerling om aandacht te trekken, om een onvermogen te maskeren, of om zijn frustratie te uiten?

Verskil moet wel worden opgemerkt. Aan de oppervlakte is er misschien niet veel verschil te zien. Een innerlijk, geoefend oog is nodig, dat zich opent voor meerdere bronnen om onder de oppervlakte te zien wat verschil maakt. Door dit verschil aan te voelen, kan worden nagegaan wat er op het spel staat met het oog op goed onderwijs. Zijn sociale normen en waarden in het geding? Of heeft het eerder met iemand- worden, een persoon, een subject van doen?

Door het aanvoelen van verschil worden praktisch wijze leraren op het spoor gezet van een handelen dat niet louter de situatie oplost, maar vooral oriënteert op de bedoelingen van goed onderwijs.

- *Praktisch wijs handelen is in deze situatie voor deze leerlingen het goede doen*

Openhouden van de toekomst

Op de tweede plaats houdt praktisch wijs handelen in dat de toekomst open wordt gehouden. Scholen richten zich met hun onderwijs op de toekomst van de leerlingen en die van de samenleving. Ze kunnen door de manier waarop ze te werk gaan, voor leerlingen een toekomst openen maar ook sluiten. Leraren openen die door mogelijkheden en kansen te creëren voor leerlingen, bijvoorbeeld door hen niet alleen de gelegenheid te geven zich relevante kennis en vaardigheden eigen te maken, maar ook door hen de gelegenheid te geven dit in te brengen in grotere verbanden als de samenleving en hen te stimuleren daarin een eigen keuze te maken.

Leraren zijn zeker bereid om hun onderwijsactiviteiten te richten op de toekomst. Hoe helder en vanzelfsprekend dit ook lijkt, de praktijk is ambigu en contingent en maakt het daarom tot een voortdurende opgave. Leraren kunnen bijvoorbeeld de toekomst (gedeeltelijk) sluiten door leerlingen van relevante vraagstukken af te houden, enkel gebaande paden te willen bewandelen of de eigen inbreng van leerlingen in te perken. Door hen, met andere woorden, af te houden van het beroep dat een ander of de wereld op hen doet, kunnen leerlingen begrensd worden in hun mogelijkheden om te ontdekken wie zij zijn en wat hun inbreng is (Biesta, 2012).

Omwille van de ontwikkeling van leerlingen is het voor leraren van groot belang om in elke situatie de toekomst open te houden. Een leraar kan echter op zo'n manier handelen, dat een verstoring incident of voorval wordt opgelost zonder dat de leerling de kans krijgt om ervan te leren en zich te ontwikkelen. De met de laptop slaande leerling wordt gestraft voor zijn

daden. Het incident is dan klaar en opgelost.

Praktisch wijs handelen reikt verder dan een gebeurtenis situationeel oplossen op een juiste manier (ambachtelijkheid) en beoogt betrokkenen open te houden, omdat bedoelingen van goed onderwijs als een horizon in de toekomst liggen (praktische wijsheid). De leerling wordt dan meegenomen in wat er op het spel staat en uitgedaagd zichzelf daartoe te verhouden. Praktisch wijze leraren zullen het gesprek met de leerling aangaan, niet om gedane zaken met de mantel der liefde te bedekken, maar om de leerling aan te spreken en uit te nodigen verantwoordelijkheid te nemen. Het incident wordt aldus een aanleiding om aan te groeien en in de wereld te komen.

Het openhouden en het creëren van mogelijkheden betekent overigens niet dat scholen niet de opdracht hebben om de wenselijkheid van de toekomst te adresseren. Niet alle ontwikkeling van leerlingen is even wenselijk. Het is aan scholen bijvoorbeeld om de mogelijkheid om zich te ontwikkelen tot een narcistisch en egocentrisch persoon aan de kaak te stellen, de wenselijkheid te betwisten en te onderbreken (Meirieu 2007). De grond om de bestaande praktijk te onderbreken is gelegen in de fundamentele levensbeschouwelijke keuzes die een school maakt. Ze kan zich daarbij oriënteren aan levensbeschouwelijke bronnen die spreken van goed leven en goed samenleven. Praktisch-theologisch is de pedagogische aansporing om de situatie open te houden te duiden als handelen met een eschatologisch voorbehoud, dat is: zo handelen dat er zich altijd nog een toekomst kan aandienen die verder reikt dan we nu kunnen waarnemen.

Zich praktische wijsheid eigen maken

Praktische wijs handelen maken leraren zich eigen door ervaring en reflectie. Er is in het onderwijs genoeg te ervaren! Omdat de onderwijspraktijk dynamisch en soms ook hectisch is, lijkt het veel leraren echter te ontbreken aan de tijd en rust voor reflectie. Ze hebben vaak het idee dat er direct handelen van hen gevraagd wordt (vaak is dat zo). Toch vraagt het mogelijk maken van goed onderwijs om praktisch wijs handelen, dat is: vertraging, aanvoelen, betekenis ontdekken, beraadslagen en keuzes maken omwille van de toekomst van leerlingen.

Praktische wijsheid is veelal taciet, dat is: impliciet en stilzwijgend aanwezig in hoofd, hart en handen, vaak ontoegankelijk en er wordt intuïtief gebruik van gemaakt (Vosman & Baart 2008; Pols 2009). In succesvol handelen komt dit taciete weten aan de oppervlakte, wanneer bijvoorbeeld een leraar heel goed aanvoelt wat er verschil maakt en daarop handelt. Het komt het goed onderwijs ten goede wanneer leraren hun professioneel redenen en handelen expliciteren en delen, om te kunnen groeien in praktisch wijs handelen. Scholen zouden het beste pleisterplaatsen creëren waarin dat expliciteren en delen van ervaringen wordt gestimuleerd en er ruimte voor reflectie wordt gemaakt. De open en altijd verder reikende toekomst van de leerlingen en daarmee van de samenleving is het meer dan waard. In vergelijkbare zin zijn pleisterplaatsen in de zorg en pastoraat evenzeer gewenst om op basis van ervaring en reflectie te groeien in praktische wijsheid.

Als er binnenkort weer eens een campagne wordt gehouden om jonge mensen voor het onderwijs te interesseren én te behouden, zou

het zo maar een idee zijn om hen uit te nodigen om met praktisch wijze leraren te gaan spreken. Zij laten zich niet meeslepen door de snelheid en levendigheid van de dagelijkse praktijk, weten ook niet altijd hoe het moet, maar kunnen wel aangeven waar het op aankomt als er een beroep op je wordt gedaan om iets te betekenen voor de toekomst van kinderen en jongeren en die van de samenleving.

Noot

¹ Parafrase op de titel van het boek van Max van Manen (2014), zie literatuurlijst.

Literatuur

- Biesta, G. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten. Ethiek, politiek en democratie*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg: Uitgeverij Phronese.
- Caputo, J.D. (2017). *Hopeloos hoopvol. Belijdenissen van een postmoderne pelgrim*. Middelburg: Skandalon.
- Hermans, C. (red.) (2020). *Waar is het onderwijs goed voor? Anders denken over onderwijs*. Eindhoven: Uitgeverij Damon.
- Manen, M. van (2014). *Weten wat te doen wanneer je niet weet wat te doen. Pedagogische sensitiviteit in de omgang met kinderen*. Driebergen: NIVOZ.
- Meirieu, Ph. (2016). *Pedagogiek. De plicht om weerstand te bieden*. Culemborg: Uitgeverij Phronese.
- Pols, W. (2009). Wijsheid van de praktijk. Over het stille weten in de onderwijspraktijk. *Tijdschrift voor lerarenopleiders*, 30(3), 28-35.
- Putten, R. van (2015). Bestuurskunde voorbij het maakbaarheidsdenken? *Bestuurskunde*, 24 (2), 74-84.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as another*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Vosman, F. & Baart, A. (2008). *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Den Haag: Lemma.

Theo (dr. T.S.M.) van der Zee is wetenschappelijk medewerker van het Titus Brandsma Instituut (Radboud Universiteit) en adviseur en coördinator katholiek onderwijs van Verus. Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs.
E tvanderzee@verus.nl

Een franciscaans wonderverhaal en de harde realiteit van geestelijk verzorger

De vraag naar praktische wijsheid hoor je nogal eens in de peinzende vorm: ‘Wat is wijsheid?’ oftewel: ‘Wat moeten we in godsnaam doen?’ Het is een vraag die gesteld wordt als de gewone manier van doen niet meer blijkt te werken. Dan helpen soms oude verhalen, die je de goede richting wijzen.

Oude verhalen vertellen bijvoorbeeld van een vergelijkbare situatie waarin iemand iets onverwachts doet en zo een nieuwe blik op de realiteit mogelijk maakt. In die zin kunnen verhalen vormen van praktische wijsheid zijn. Het is niet zo dat de verhalen geschreven zijn om vooraf al antwoord te geven op vragen die later wellicht gesteld zullen worden. Dat antwoord moet komen van de mensen die zelf met een vraag geconfronteerd worden. Verhalen kunnen wel een licht werpen op de situatie, en iets zichtbaar maken wat mensen,

ondergedompeld in de realiteit, maar moeilijk kunnen onderscheiden.

Verhalen van de goede richting

In deze Covid-19-crisis zou een oud franciscaans verhaal wel eens licht kunnen werpen op de harde realiteit waarin wij ons bevinden. Het verhaal gaat over melaatsheid, die met Covid-19 een ongekende besmettelijkheid gemeen heeft, en daarmee strikte rituelen van afzondering en uitsluiting. Het staat in *De Fioretti* (nr. XXV, pp. 98-101) en gaat als volgt.

- 1 Franciscus volgde Christus in alles na. Daarom kon het gebeuren dat als
- 2 hij, net als zijn leermeester, een zieke genas, God ook diens ziel genas. Bovendien had hij
- 3 bepaald dat zijn broeders melaatsen verzorgden, uit liefde voor Christus die voor ons
- 4 als een melaatse heeft willen zijn. Zo gebeurde dat ook in een hospitaal waar
- 5 Franciscus dichtbij verbleef. Daar was echter een patiënt die zo ongeduldig en
- 6 vervelend was, dat die door de duivel bezeten leek. De broeders verdroegen zijn
- 7 nukken om de verdiensten van hun geduld te vermeerderen. Maar toen hij Christus en
- 8 zijn heilige Moeder beledigde konden zij het niet meer verdragen en wilden ze de man
- 9 aan zijn lot overlaten. Ze vertelden dit Franciscus. Deze ging naar de man toe en zei:
- 10 “Mijn lieve broeder, God geve je vrede.” – “Wat voor vrede? God heeft mij alle vrede
- 11 en goeds ontnomen, en gemaakt dat ik wegrot en stink!” – “Heb geduld, mijn zoon,

< René Rosmolen, ‘Franciscus’

12 want deze ziekte is een beproeving die als je hem geduldig verdraagt jouw ziel zal
13 redden.” – “Hoe zou ik dit alles kunnen verdragen? En jouw broeders, die mij niet
14 goed verzorgen, maken het alleen nog maar erger.” Dan trekt Franciscus zich terug om
15 te bidden. Hij kwam terug en zei: “Als je niet tevreden bent over mijn broeders, wil ik
16 je zelf verzorgen.” – “Maar wat kun jij meer doen dan hen?” – “Ik zal doen wat jij
17 wilt.” – “Dan wil ik dat je me wast, want ik stink zo erg dat ik mezelf niet kan
18 verdragen.” Franciscus liet meteen warm water komen met geurende kruiden, kleepte
19 de melaatse uit en waste hem met zijn blote handen. En iedere plek waar zijn handen
20 hem raakten verdween de melaatsheid. En met het lichaam genas ook de ziel van de
21 man. Toen Franciscus zag wat er gebeurd was verdween hij meteen en trok zich terug
22 in de bossen. De melaatse kreeg berouw over zijn nare gedrag. Hij vroeg God om
23 vergeving en ging te biecht bij een priester. Twee weken later beschikte God dat de
24 melaatse door een andere ziekte getroffen werd. Hij ontving de laatste sacramenten en
25 stierf een heilige dood. Voordat zijn ziel naar het paradijs ging, verscheen hij aan
26 Franciscus in de bossen om hem te bedanken voor zijn genezing en toegang tot het
27 eeuwige leven.

Op het eerste gezicht is dit verhaal natuurlijk niet echt gebeurd, terwijl de zorg in onze ziekenhuizen wel echt is. Op basis waarvan zou je die twee dingen met elkaar kunnen vergelijken? De filosoof Paul Ricoeur (1984, 208), die zijn leven en denken gewijd heeft aan de narrativiteit (de orde van het verhaal), stelt dat ieder verhaal een plot heeft. Dit wil zeggen dat zowel fictieve als historische verhalen georganiseerd zijn volgens dezelfde narratieve regels die een bepaalde boodschap naar voren brengen. De narrativiteit is daarom een punt van overeenkomst tussen de franciscaanse en hedendaagse verhalen. In een notendop: ieder verhaal is georganiseerd volgens de narratieve structuur, die antwoord geeft op de vragen:

- 1. Waarom wordt dit gedaan of gebeurt dit? (*motivatie of destinatie*)
- 2. Kon dit wel gebeuren? (*competentie*)
- 3. Wat gebeurde er? (*handeling*)
- 4. Hoe werd daarop gereageerd? (*oordeel*) (Speelman 2013; 2020a; 2020b)

Iedereen herkent deze structuur op het moment dat iemand een verhaal vertelt waarin een van deze fasen volledig ontbreekt. Dan komt meteen die vraag boven: Waarom? Hoe? Wat? En wat vond die daarvan?

Ik ga kort in op het verhaal van Franciscus. Daarna zal ik een verhaal vertellen van een geestelijk verzorger in een ziekenhuis tijdens de Covid-19-crisis.

Beknopte analyse van het wonderverhaal

Na een eerste lezing heerst misschien het idee dat Franciscus een melaatse geneest. Zo luidt ook de titel van het verhaal. Maar als je nog eens leest, merk je dat onduidelijk wordt wie nu wie genezen heeft. Is het God, Christus, of Franciscus (r.2), of misschien de melaatse zelf (r.20-21)? Staat die melaatse voor Christus of de duivel (r.6)? Of is hij een aanklacht tegen de zorgpraktijk van de broeders (r.15-16)? Verzorgden de broeders de zieken uit liefde voor Christus, of om de hemel te verdienen (r.7): is hun *motivatie* niet dubbelzinnig?

Alleen al het stellen van deze vragen brengt ons dicht bij de praktische wijsheid van verhalen. Want al liggen de antwoorden soms diep verborgen in het plot, de aandachtige luisteraar hoort ze wel, misschien onbewust, en dat maakt hem of haar gevoelig voor onderscheiding tussen het een en het ander.

Hoe dan ook, de woede van de melaatse ontleent de broeders hun *competentie*: ze willen hem niet meer helpen. Franciscus probeert de melaatse mee te krijgen in hetzelfde boetvaardige programma: geduldig je aardse ellende verdragen om zo in de hemel te komen. Maar daar kan de melaatse zo niet in meegaan. Dan trekt Franciscus zich terug in gebed. Het is een stil moment in het verhaal, want wat daar gebeurt wordt niet gezegd.

Als hij terugkomt, is zijn benadering veranderd: “Ik zal doen wat jij wilt.” Dat heeft Franciscus nog nooit tegen iemand anders dan de Heer zelf gezegd. En dan verandert meteen ook de toon van de melaatse: “Dan wil ik dat je mij wast, want ik kan mezelf niet verdragen.” Het is

begrijpelijk dat een professioneel zorgverlener huivert voor zoveel welwillendheid – distantie kenmerkt de professionaliteit immers – maar in dit verhaal blijkt het opgeven van de professionele distantie een doorbraak mogelijk te maken.

De *handeling* die dan volgt is een teder gebaar van lieflijke aanraking en welriekend water. In dat gebaar geneest de melaatse naar lijf en ziel. Een wonder! Of met andere woorden: de relatie tussen handeling en effect is onduidelijk. Wie of wat doet hem genezen? En dan komen er een paar vreemde wendingen. De melaatse voegt zich volkomen naar het eerder afgewezen programma van Franciscus en de broeders: boetvaardig en sacramenteel; nu kan hij er wel in meegaan. Nog vreemder is dat God blijkbaar wil dat hij sterft. Het gaat kennelijk niet om de genezing van de zieke, maar dat hij een goede dood sterft en in de hemel komt. Hoe vaak komt het niet voor dat wij menen het goede te doen, maar dat er iets anders uitkomt dan wij hadden verwacht. Als wij dat erg vinden, veronderstellen we dan niet dat wij heer en meester van de situatie waren of tenminste hadden moeten zijn?

Ten slotte wijst het *oordeel*, geveld door de ziel van de melaatse, op een gefaseerd programma: de genezing is een competentiefase met het oog op de verzoening en de goede dood van de zieke. Het plot verbindt de wereldse en de religieuze werkelijkheid. Als Franciscus iets doet, werkt God mee; de melaatse is tegelijk een bezetene en een representant van Christus; hij geneest van lijf en ziel; het goede leven is hier, maar uiteindelijk toch vooral in de hemel.

Crisis in het ziekenhuis

Dit oude verhaal kan licht werpen op onze verhalen. Niet alleen door bij iedere wending de vraag te stellen wat wij ermee zouden kunnen, maar vooral door het hele plot op ons te laten inwerken. En nog meer, en dat wil ik hier doen, door een wisselwerking op gang te brengen

met ons eigen verhaal. Ik lees zo’n verhaal in mijn verslag van een gesprek met een geestelijk verzorger. Het gesprek werd online gevoerd op 5 oktober 2020. De geestelijk verzorger heeft ingestemd met de publicatie van het verhaal zoals het hier staat.

1 De geestelijk verzorger werkt op vaste afdelingen in het ziekenhuis. Vaste, eigen
2 afdelingen maken contacten duurzamer. “Patiënten zijn doorgaans vrij kort hier, zodat
3 er weinig tijd is om er een band mee op te bouwen. De contacten met het
4 zorgpersoneel gaan in die zin natuurlijk gemakkelijker.” Zij benadert mensen als zij
5 erom vragen; maar ze gaat ook spontaan op bezoek. Op mijn vraag waarom ze dat
6 doet antwoordt ze na een korte stilte: “Omdat Jezus dat deed.” Soms ontmoet zij
7 weerstand als vertegenwoordiger van de kerk – “dat pedofieleninstituut?” Meestal
8 lukt het haar wel om die weerstand weg te nemen, door te luisteren naar wat die
9 persoon wil zeggen, niet over de kerk, maar over zichzelf en zijn of haar situatie.
10 Luisteren is de belangrijkste vaardigheid voor haar als geestelijk verzorger. “Ik moet
11 ook wel eens iets zeggen, maar dan is dat vooral om de mensen op gang te brengen
12 met hun eigen verhaal.” Ook een brede belangstelling is een vaardigheid. “Het is
13 goed om geïnteresseerd te zijn, zodat je aansluiting kunt vinden bij al die
14 verschillende interesses. Zo was er laatst iemand die thuis kolibries had. Kolibries? Ik
15 moest snel schakelen om te begrijpen dat hij zo snel mogelijk terug naar huis wilde
16 om voor zijn vogeltjes te zorgen.” Als je als geestelijk verzorger bij iemand langskomt
17 let je goed op met wie je te maken hebt. “Je bent gespitst om te zien en te horen:
18 Hangen er kaartjes aan de muur, en wat voor kaartjes zijn dat dan? Waar praat hij
19 over, en waar praat hij niet over? En als een patiënt zegt ‘laat mij maar doodvallen’,
20 wat zegt hij dan? Is het genoeg geweest, of vraagt hij niet eigenlijk: ‘wie pakt mij
21 op?’” Als geestelijk verzorger wil je ook goed thuis zijn in je werkomgeving en de
22 organisatie van het ziekenhuis. “Het helpt in je contacten met het management als je
23 weet hoe de zaken lopen, en de geldstromen.” De geestelijk verzorger heeft een eigen
24 positie in het hele zorgtraject, omdat zij tijd heeft voor de mensen, en aandacht voor
25 hun verhalen. Die hebben andere zorgverleners vaak niet. Het is mooi meegenomen
26 dat dit blijkt te helpen in hun genezingsproces: “Volgens wetenschappelijk onderzoek
27 zorgen tijd en aandacht ervoor dat patiënten één dag minder op de intensive care
28 liggen.” Bovendien ondersteunt het luisteren naar hun verhalen het moreel van het

29 zorgpersoneel. “Als geestelijk verzorger ben je soms een luis in de pels van het
30 management, omdat wij overal komen en veel zien en horen.” De coronacrisis van
31 maart kwam plotseling. “We kregen steeds meer mensen met vreemde klachten, die de
32 zorg niet goed kon plaatsen. Ze waren ziek, benauwd en bang. Het gebeurde zo snel.
33 Binnen een week hadden we een eigen gesloten corona-afdeling. Het zorgpersoneel op
34 die afdeling droeg blauwe pakken, met daarop een sticker met de voornaam en de
35 functie. Het leek op een oorlogsgebied. Iemand die voor defensie had gewerkt zei dat
36 het haar deed denken aan wat men doet bij een gifgasaanval.” En ook met de
37 patiënten ging het heel snel. “Een man had net monter tegen mij gezegd dat hij
38 morgen naar huis mocht. Even later hoorde ik dat hij gestorven was.” Maar er was
39 ook een enorme saamhorigheid. “Ineens is er geen onderscheid meer, specialisten
40 ging uithuilen bij de schoonmaakster. Er was een sterk gevoel van gemeenschap: wij
41 zijn van dit ziekenhuis.” Het is vreemd om te zeggen, maar de crisis heeft ook een
42 goede kant, want ineens was er aandacht voor dingen die doorgaans op de
43 achtergrond spelen. Ondertussen ging ook de reguliere zorg door. “We hadden het zo
44 geregeld dat je een paar dagen op de corona-afdeling werkte, en de andere dagen op
45 je eigen afdelingen de gewone gesprekken had.” Dat moet ook niet vergeten worden.
46 “Hoe ik het volhield? Veel sporten, en vooral niet naar die nieuwsuitzendingen over
47 corona kijken.”

Beknopte analyse van het coronaverhaal
De geestelijk verzorger beschrijft haar werk als het leggen van contacten en het opbouwen van een band met mensen in het ziekenhuis, zowel patiënten als zorgmedewerkers (r.2-4). Op het eerste gehoor neemt deze dus de positie in van Franciscus, die ook een wat aparte rol heeft in het hospitaal. Maar laten we ons vooral concentreren op haar verhaal. Zij beschrijft het ziekenhuis als een buitengewone plek, een plaats van zorg buiten het gewone leven, waar patiënten zo kort mogelijk verblijven. Het korte verblijf wordt gecompenseerd door de tijd en aandacht die de geestelijk verzorger voor de

patiënten heeft (r.24), en de regelmatige aanwezigheid door het werken op vaste afdelingen. De buitengewone situatie wordt in de contacten gecompenseerd door het eigen verhaal van de mensen (r.12), dat hen verbindt met zichzelf in de eigen ruimte van hun thuis. Overigens komt de waarde van het eigene ook terug in de eigen positie van de geestelijk verzorger binnen de werkomgeving. Het werk zelf wordt beschreven als ondersteuning (r.28), hetgeen impliceert dat de mensen (patiënten en zorgpersoneel) zelf de rol van handelend subject op zich nemen. En omdat deze geestelijk verzorger zich gemotiveerd weet door het handelen van Jezus, is er sprake van een kleine reeks van motiverende

rollen: Jezus motiveert de geestelijk verzorger om de mensen er luisterend toe aan te zetten hun eigen verhaal te vertellen. Het delen van dit eigene vormt de band tussen de patiënten, zorgpersoneel en de geestelijk verzorger. De waarden van het verhaal zijn, behalve ‘eigen’, ook ‘narrativiteit’ (verhaal), ‘identiteit’ (wie ben jij?), ‘contact’, ‘verstaan’ en ‘nood’.

Vanaf regel 31 gebeurt er iets, waardoor het ziekenhuis zelf in crisis raakt. Het functioneert niet meer goed, lijkt zelf patiënt te worden. Plotseling komt er een ongenode gast binnen (r.32), die onmiddellijk een reactie oproept (r.33-34): de vreemde indringer wordt geïsoleerd en gescheiden van de reguliere zorg.

We zien hier een duidelijke overeenkomst met het franciscaanse verhaal, maar het vervolg lijkt toch anders te zijn. In het verhaal van de geestelijk verzorger wordt de ruimte voor zorg beschreven als een oorlogsgebied. Er komt een soort genezingsproces op gang, die het ziekenhuis zelf betreft. Het zieke element wordt afgezonderd (r. 33-34), het wel functionerende element afgeschaald (r.43-46), en de interne verhoudingen worden gereset (r.39-43).

De strijd tegen het coronavirus is een andere handeling, die andere competenties veronderstelt: “aandacht voor dingen die doorgaans op de achtergrond spelen”. Wat die dingen zijn wordt niet expliciet gezegd, maar het verhaal wijst op onderliggende waarden, zoals zorg voor de eigen instelling, voor het zorgpersoneel, voor de onderlinge verhoudingen. Een syntactische beschrijving zou kunnen zijn dat het coronavirus het ziekenhuis motiveert zich opnieuw te verbinden met zichzelf en zorg te dragen voor haar eigen gezondheid. De waar-

den van het zelf van het ziekenhuis zijn in dit verhaal: ‘eigen’, ‘gezondheid’, ‘gemeenschap’, ‘crisis’, maar ook het niet vergeten van haar missie: ‘reguliere zorg voor mensen’.

Men kan erover discussiëren of er vóór deze hernieuwde verbinding een scheiding was: was het ziekenhuis werkelijk vergeten om ook voor zichzelf te zorgen? Was er een coronavirus voor nodig om haar weer te herinneren aan haar eigen fundamenteën? De geestelijk verzorger beschrijft het als een “goede kant” van de crisis. En dat is begrijpelijk, omdat de competenties die nodig zijn om het genezingsproces van het ziekenhuis zelf te ondersteunen nu net de competenties zijn die de geestelijk verzorger in haar reguliere zorg inzet: opbouwen van contacten, aandacht voor dingen die op de achtergrond spelen, en mensen verbinden met hun eigen verhaal.

Hoe beide verhalen elkaar wederzijds belichten

Om de verhalen met elkaar te verbinden is het goed om de narratieve structuur te volgen: welke motivaties spelen er, welke competenties, wat wordt er gedaan en hoe is het oordeel? Maar hoe verleidelijk het ook kan zijn de aandacht te richten op overeenkomsten tussen elementen of wendingen in de twee verhalen, het is belangrijk om de eigen en onderscheiden lijn van ieder verhaal te volgen. Juist de verschillen maken de dieperliggende overeenkomsten zichtbaar.

In het franciscaanse verhaal zijn Christus en het eeuwig leven zeer expliciete motivatoren, waarbij het wereldse verhaal zijn bestemming vindt in het religieuze. De geestelijk verzorger noemt Jezus echter pas als voorbeeld wanneer ik haar vraag naar haar motivatie. Het waarom en

waartoe van de zorg in het ziekenhuis is niet zo duidelijk. Toch zijn ook in haar verhaal verschillende verhalen te horen die onderscheiden en op elkaar betrokken worden: de gewone menselijke realiteit en die van de crisis en het ziekenhuis. Het werk van de geestelijk verzorger is het naar de voorgrond halen van datgene wat gewoonlijk op de achtergrond speelt. En op een negatieve manier lijkt het coronavirus, net als de duivel in het franciscaanse verhaal, eenzelfde rol te spelen! Door de reguliere verhoudingen in het ziekenhuis te verstoren worden de mensen teruggeworpen op menselijker verhoudingen. Wat hier gebeurt wordt door Victor Turner (1987, 202) beschreven als *communitas*, een oorspronkelijker gemeenschap die als ‘anti-structuur’ de structuur van de samenleving (of van een bedrijf) tegensprekt en tegelijkertijd grondt.

In beide verhalen worden de medische competenties in het geheel niet genoemd, maar komen andere competenties ter sprake: vooral luisteren, maar ook verbinding, tijd (die het zorgpersoneel niet heeft) en aandacht. De eigen wil van de melaatse en het eigen verhaal van de mensen komen in die zin overeen dat de patiënt zelf centraal staat, en dan vooral in zijn verbinding met de gewone leefsituatie. De melaatse wil gewassen worden omdat hij weer de geur van zijn gewone zelf wil ruiken, en de zieke man wil terug naar huis om voor zijn kolibries te zorgen. Dit punt, dat zowel Franciscus als de geestelijk verzorger een aparte rol vervullen met een zekere afstand tot het louter medische handelen, geeft te denken. Want hoeveel ruimte is er in ons huidig zorgstelsel voor niet-strikt-medische handelingen?

Het handelen van de hoofdpersonen is vooral

gebarend. De eigenlijke handeling zelf wordt uit handen gegeven, om haar in de handen van de patiënt te leggen. Bij Franciscus schept dit gebaar de ruimte voor het wonder. En zoals ik al opmerkte, spelen ook de krachten van de door de duivel bezetene respectievelijk het vreemde virus een (negatief) motiverende rol in de handeling van de patiënt respectievelijk het ziekenhuis als gemeenschap.

Ten slotte levert een vergelijking van de narratieve fase van het oordeel een bijzondere overeenkomst op. Zowel Franciscus als de geestelijk verzorger trekken zich terug, de een in de bossen, de ander in de sportschool. Ze vellen geen oordeel over hun eigen handelen, maar ze zijn ook niet de eigenlijke handelende subjecten. Er klinkt wel een positief oordeel over het handelen van God respectievelijk het ziekenhuis als gemeenschap, die ervoor zorgen dat de verhoudingen weer goed afgestemd worden.

Praktische wijsheid is al doende en proefondervindelijk leren af te stemmen op de veranderende situatie. Soms werkt de reguliere manier van doen niet meer; dan moet je onmiddellijk reageren en opnieuw zoeken naar competenties, die misschien op de achtergrond geraakt waren. Franciscus trok zich terug in gebed: waarom doe ik deze dingen ook alweer? Wat wilt Gij dat ik doen zal? De geestelijk verzorger ziet hoe het ziekenhuis in korte tijd weer aandacht krijgt voor zichzelf, als gemeenschap, om de crisis aan te kunnen die haar zelf raakt en dreigt uit te putten. Ondertussen wordt duidelijk dat oude verhalen onwillekeurig – en zelfs wanneer men ze nog nooit gehoord heeft – een rol blijken te spelen in de nieuwe praktijken.

Literatuur

[Franciscus van Assisi] (2006³). *De Fioretti. Verhalen over Sint-Franciscus*. Haarlem: Gottmer.

Ricoeur, R. (1984). *Time and Narrative*, Volume I. Chicago: University of Chicago Press.

Speelman, W.M. (2013). *Levende franciscaanse spiritualiteit. Een spirituele methode*. Heeswijk: Berne Media.

– (2020). De structuur van het verhaal. In: *Franciscaans Leven*, 103:1 (2020) 7-14. 's-Hertogenbosch: Franciscaanse Beweging.

– (2020). Een wonderverhaal: Franciscus en de zeurende melaatse. In: *Franciscaans Leven* 103:2, 55-67. 's-Hertogenbosch: Franciscaanse Beweging.

Turner, T. (1987). *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca, NY/London: Cornell University Press.

Willem Marie (dr. W.M.) Speelman OFS is directeur van het Franciscaans Studiecentrum, verbonden met de Tilburg School of Catholic Theology. Hij doet onderzoek naar levende franciscaanse spiritualiteit, met als bijzondere aandachtsvelden: zorg, armoede, duurzaamheid en leiderschap. E w.m.speelman@tilburguniversity.edu

TIPS BIJ HET THEMA

Om verder te lezen
Serie van zes artikelen
'Praktisch wijze professional', *Zorg & Welzijn* (januari-juli) 2016, gebundeld en uitgebreid uitgebracht als *De praktisch wijze professional. Zeven artikelen*, Utrecht: Stichting Presentie 2016.

Sophie Albers en Albert Jan Kruiter (2020). *Doen wat goed is. Pleidooi voor praktische wijsheid in het sociale domein*. Amsterdam: Van Gennep.

Marij Bontemps-Hommen (2020). *Practical wisdom: The vital core of professionalism in medical practices*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek (diss.).

Elizabeth Anne Kinsella & Allan Pitman (Eds.) (2012). *Phronesis as Professional Knowledge. Practical Wisdom in the Professions*. Rotterdam: Sense Publishers.

Wendelin Küpers & David J. Pauleen (Eds) (2013). *A Handbook of Practical Wisdom: Leadership, Organization and Integral Business Practice*. London / New York: Routledge.

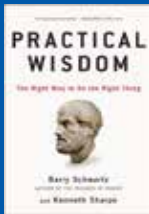
Mieke Lunenberg & Fred Korthagen (2009). Ervaring, theorie en praktische wijsheid in de professionele ontwikkeling van leraren. *Tijdschrift voor Lerarenopleiders* 30(2) 2009, pp. 16-21.

Elke Müller (red.) (2019). *Aristoteles in actie. Praktische wijsheid voor professionals in het onderwijs*. Leusden: ISVW Uitgevers.

Wouter Sanderse en Beau Huijsse (2019). Van eigenwijs naar samenwijs: hoe praktische wijsheid leraren wél kan helpen het goede te doen. *Tijdschrift voor lerarenopleiders*, 40(1) 2019, pp. 47-57.

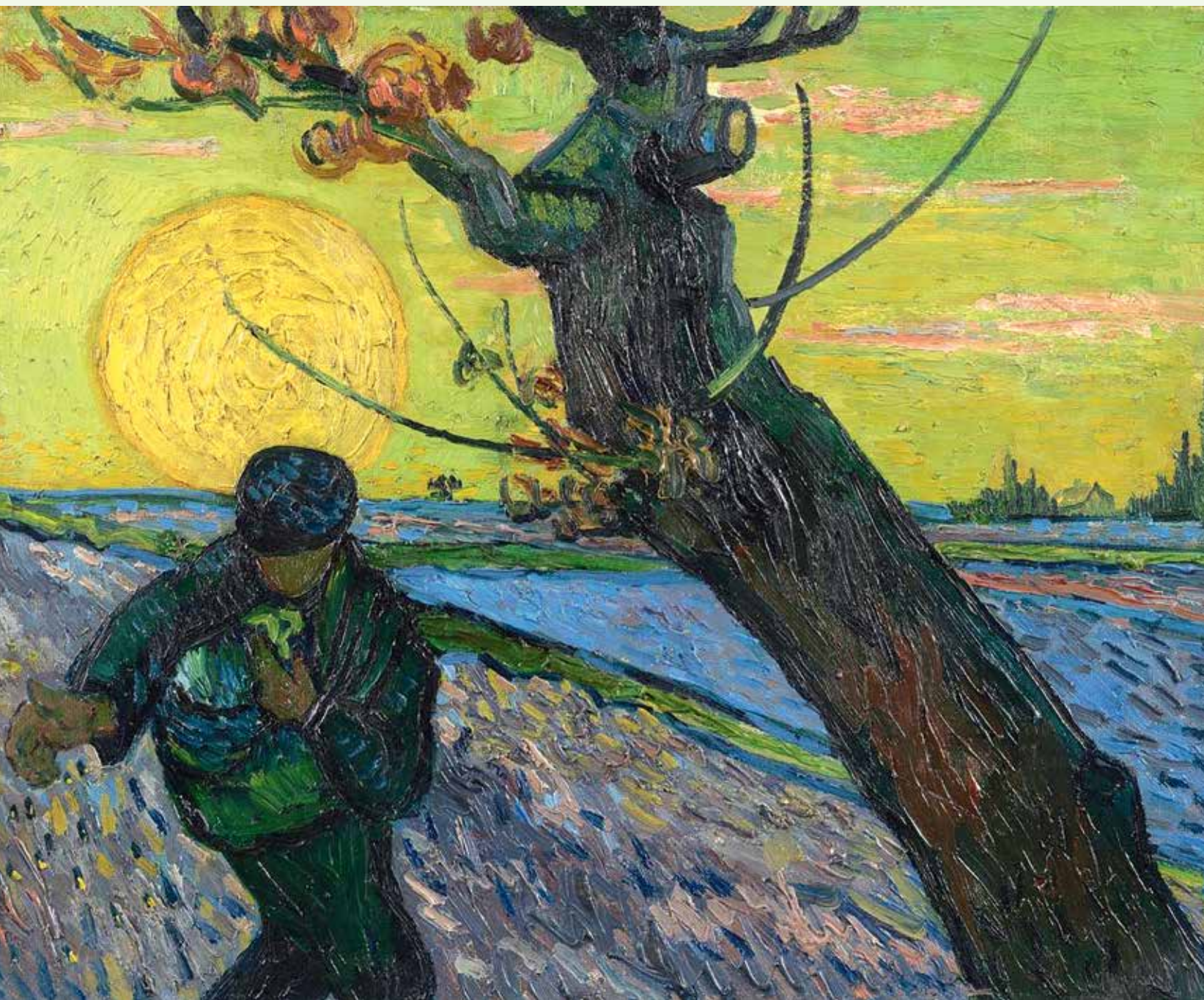
Barry Schwartz & Kenneth Sharpe (2010). *Practical Wisdom: The Right Way to Do the Right Thing*. New York: Riverhead.

Frans Vosman & Andries Baart (2008). *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Den Haag: Lemma.

In diverse leergangen of cursussen over leiderschap komt praktische wijsheid aan de orde als een belangrijke, zo niet cruciale kwaliteit van leidinggeven. In de context van de zorg, onderwijs en pastoraat leidt het ontwikkelen van praktische wijsheid door professionals eerder een latent bestaan. Soms organiseert het NIVOZ (nivoz.nl) op dit terrein een seminar voor professionals in het onderwijs. Praktische wijsheid gedijt het beste in een reflexief klimaat waarin de 'waartoe?'-vraag gesteld wordt en het gesprek niet gevangen blijft in een doel-middel-denken. Kenniskringen, vormen van intervisie en beraad lenen zich er goed voor om praktische wijsheid als kwaliteit van professioneel handelen verder te ontwikkelen – individueel en collectief.

Vincent van Gogh, 'De zaaier met ondergaande zon', Arlés, 1888

De wijze zaaier

Zaaiers hielden Van Gogh (1853-1890) zijn hele kunstenaarsleven bezig. In totaal maakte hij meer dan dertig tekeningen en schilderijen met hetzelfde thema. Deze zaaier schilderde hij in het najaar van 1888. Van Gogh gebruikte hier kleuren die emotie en hartstocht moesten uitdrukken. Hij gaf de hoofdrol aan het groengeel van de lucht en het paars van het veld. De helgele zon lijkt wel een stralenkrans die van de zaaier een heilige maakt.

Deze 'heilige' zaaier is iemand met praktische wijsheid. Hij zaait niet in het vroege licht van de morgen, ook niet in het harde licht van de dag. Nee, hij zaait in het late lage licht van de avond. Hij gunt het zaad eerst een volle nacht voordat het blootgesteld wordt aan het licht.

Praktische wijsheid, die ik herken sinds ik zelf zaaier ben.

Wie een moestuin heeft, zoals ik, laat zich graag informeren door wijze zaaiers. Wat is wijs als het gaat om zaaitijd, om poottijd? Hoeveel mest is nodig? Hoe diep te spitten? Pas op voor de IJsheiligen, want vorst verwoest. Praktische wijsheid, waar ik veel van leer.

Als zaaier moet je ook een zeker vertrouwen hebben. Je vertrouwt zaad toe aan de grond. Je geeft het uit handen, maar de oogst heb je niet in eigen hand. Dat maakt je bescheiden.

Vertrouwen wordt ook gevraagd als het zaad ontkiemt en op eigen tijd opkomt. Ook al is dat pas na een maand, zoals bijvoorbeeld bij pastinaak. Wijs is het dus niet te veel te schoffelen, maar om eerst het ontkiemende zaad tussen het onkruid te laten opgroeien. Geduld hebben is dus ook een vorm van wijsheid.

Misschien is zaaien wel een verborgen kwaliteit van wie praktisch wijs geworden is. Zaaïen van geduld, het leren onderkennen van meervoudige perspectieven, het beoefenen van bescheidenheid en de toekomst open kunnen houden voor het onverwachte. Voor het 'heilige moment' van de oogst.

Hoogleraar en ‘Denker des Vaderlands’ Paul van Tongeren: ‘De samenleving is gebaat bij een zoektocht naar het goede’

Paul van Tongeren (1950) is een Nederlands filosoof en theoloog, gespecialiseerd in ethiek. Van 1986 tot 1991 was hij te Leiden vanwege de Radboudstichting bijzonder hoogleraar in de wijsbegeerte in relatie tot de katholieke levensbeschouwing. In 1990 aanvaardde hij het ambt van hoogleraar in de wijsgerige ethiek en de wijsbegeerte in verband met het recht aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Op 11 december 2015 hield hij in de St. Stevenskerk te Nijmegen zijn afscheidsrede. Vanaf april 2021 mag hij als Denker des Vaderlands de stem van de filosofie in het publieke debat laten klinken.

Wat houdt in uw ogen praktische wijsheid in?

‘Praktische wijsheid is een van de manieren waarop de aristotelische deugd van *phronèsis* of *prudentia* vertaald wordt. Ik vertaal die zelf het liefst met praktische verstandigheid of morele verstandigheid. Maar praktische wijsheid is tegenwoordig een veelgebruikte term daarvoor. Ik zal het proberen op te vatten als een aanduiding van wat bij Aristoteles *phronesis* heet.’

Wat wil dat zeggen?

‘*Phronèsis* is een van de intellectuele deugden. Aristoteles onderscheidt intellectuele deugden: perfecties van het denken, en karakterdeugden: perfecties van het voelen en het handelen.

Denken gebeurt op verschillende manieren: hier, bij de *phronèsis*, is het de perfectie van het denken voor zover dat in het handelen zelf gestalte krijgt. Niet per se door het handelen, maar in het handelen zelf. Dus het is een soort weten, een soort denken, een soort inzicht dat niet los van het handelen bestaat, maar in het handelen zit. Dat is een eerste aanduiding.

Ten tweede: het wordt als een van de kardinale deugden – die term is niet van Aristoteles maar van Ambrosius – gezien. Dat betekent dat het een element is *in* elke andere deugd: moed, vriendelijkheid, waarheid, enzovoort. Die zijn allemaal niet mogelijk zonder dat ook de praktische verstandigheid of wijsheid daarin werkzaam is.

Paul van Tongeren

Ten derde: waarin bestaat dan die praktische wijsheid? Het is de manier waarop een persoon eigenlijk twee dingen tegelijkertijd waarneemt. Enerzijds een doel waar het uiteindelijk om gaat: het goede waarop het handelen, het leven gericht is, het grote doel. Dit ligt soms ver weg. Anderzijds alles wat juist heel nabij is: alle omstandigheden die hier en nu gegeven zijn. In het hier en nu waarin dat goede op een of andere manier gerealiseerd moet worden.

- ‘De blik op het uiteindelijke doel en de blik op de concrete omstandigheden moeten samen gegeven zijn in het handelen zelf’

Aristoteles verbeeldt het wel met de boogschutter, een graag gebruikt beeld. De boogschutter die zicht moet houden, zijn oog goed gericht moet houden op de roos, het doel waarop hij mikt en tegelijkertijd alleen maar succesvol kan mikken als hij ook oog heeft voor het materiaal dat hij in handen heeft, de positie waarin hij staat, de wind die van de ene of van de andere kant komt. Als je al die concrete omstandigheden waaronder je op het goede gericht bent niet in de gaten hebt, dan wordt het een wat een loze gerichtheid, zou je kunnen zeggen. Dan kan die niet effectief worden.’

Hoe komen de twee gerichtheden in het handelen naar voren?

‘Die twee blikken – de blik op het uiteindelijke doel en de blik op de concrete omstandigheden – die moeten samen gegeven zijn in het handelen zelf. Het is geen theoretische wetenschap; het is het weten dat zich misschien zelfs vaak niet eens expliciet kan formuleren. Dat wil zeggen, waarvan je wellicht niet eens precies kunt verwoorden wat je dan precies weet. Het wordt ook wel vergeleken met hoe een ambachtsman kan spreken over wat hij weet te doen. Als je een timmerman vraagt hoe je een plank moet zagen, kan hij dat wellicht niet uitleggen, maar hij zal zeggen: ‘Kijk maar, zo doe je dat’. Dan zie je het weten gestalte krijgen in het handelen zelf.

Het is ook een zien. Dat is een van intrigerende passages in de ethica van Aristoteles, waarin hij van de *phronèsis* zegt dat deze een soort *aisthesis*, een soort waarneming is. Het heeft iets van een intuïtie. Niet in de zin van iets dat uit je ingewanden komt, maar in de zin dat iemand op basis van ervaring onmiddellijk ziet hoe je een probleem moet aanpakken. Succesvol handelen gebeurt niet op basis van een expliciete overweging die vertaald moet worden in handelen, maar je ziet daar iemand onmiddellijk de goede weg inslaan of de goede houding aannemen.

Praktische wijsheid is een van de kardinale deugden, een term van Ambrosius, die je in Aristoteles al herkent. Deze intellectuele deugd van de *phronèsis* vereist en is verondersteld

< ‘Joseph Mendes da Costa, ‘Het beeldend denken’,
Kunstmuseum Den Haag

- ‘Om vriendelijk te kunnen zijn moet je weten waar het uiteindelijk om gaat’

in elk van de praktische deugden. Het is een centraal element in de aristotelische deugden-ethiek.’

Kunt u een voorbeeld geven hoe dit in een andere deugd terug is te zien?

‘Neem de deugd van vriendelijkheid. Een vriendelijk mens moet ten eerste weten waar het uiteindelijk om te doen is, zijn blik gericht hebben op het uiteindelijk goede. Dit is te vertalen als een inclusief begrip van geluk, dat wil zeggen het eigenlijk geluk en het geluk van de gemeenschap waarvan je deel uitmaakt. Iemand die niet weet waar het in het leven om gaat, kan ook niet op de juiste manier vriendelijk zijn. Zo iemand moet ten tweede ook de concrete omstandigheden kunnen zien: als je op een begrafenis bent, moet hij zijn vriendelijkheid op een andere manier uiten dan wanneer hij op een feest is.

Om vriendelijk te kunnen zijn moet je weten waar het uiteindelijk om gaat en weten wat de concrete omstandigheden zijn waarbinnen je dat uiteindelijke doel realiseert. Datzelfde geldt ook voor de dapperheid, de vrijgevigheid en alle andere deugden die Aristoteles noemt. Bij alle deugden is de verstandigheid belangrijk: deze weet de deugd te richten op het uiteindelijke goede en weet die te plaatsen in de concrete context.’

Nu heeft Covid-19 de wereld op zijn kop gezet. Ziet u hierdoor veranderingen in de verstandigheid van mensen?

‘Rutte kondigde vorig jaar voor het eerst de bijna totale lockdown aan. In de dagen daarna probeerden winkeliers hier gaatjes in te vinden. De winkel dicht, maar wel aan de deur verkopen, dat soort dingen. Het tweede aspect (een scherp oog voor de gegeven omstandigheden) lijken die winkeliers wel te hebben. Een ondernemer zei me ooit: ‘De hele kunst van het ondernemen is je kansen zien op het moment die er zijn.’ Je moet in het moment zien wat zich aan opportuniteit aandient. Dat is de kracht van een ondernemer. De deugdelijke ondernemer herken je in degene die zijn kansen ziet en zijn kansen grijpt in de gegeven omstandigheden.

Het is niet alleen van belang je mogelijkheden te zien in de gegeven situatie, maar ook te zien met het oog op waartoe een mogelijkheid een mogelijkheid is. Waar gaat het je om? Het is dan misschien wel slim van een ondernemer om de gaatjes in de regels op te zoeken, maar enkel met het oog op een eigen particulier voordeel dat concurreert met het voordeel van de gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt. Dit is dus geen toonbeeld van verstandigheid.

Hier zie je dat slimheid en verstandigheid soms op elkaar lijken, maar dat er toch een cruciaal verschil is. Aristoteles wijdt daar ook specifiek aandacht aan. Als je wel de verstandigheid hebt om de mogelijkheden te zien, om goed om je heen te kijken en zien wat op dit moment mogelijk is, maar niet de blik gericht hebt op het goede waar het uiteindelijk om gaat, dan noemt Aristoteles zo iemand sluw.’

Nu zijn er ook mensen die staan te fluiten bij Ruttes toespraak. Hoe kunnen we deze mensen dan duiden?

‘Hier gebeurt wellicht het tegenovergestelde van wat we bij het voorbeeld van de winkelier zagen. Waar de winkelier wel de situatie goed ziet, maar niet waar het uiteindelijk om draait, hebben de protesteerders wellicht wel het uiteindelijke goed voor ogen – namelijk een kritisch burgerschap bijvoorbeeld, maar kijken niet naar de actuele omstandigheden kijk en zien dus niet wat in de huidige context nodig is voor een kritisch burgerschap. Soms moet je daarvoor in opstand komen en soms moet je je daarvoor juist voegen om sterk te worden.

Dit laat de twee richtingen zien waarin het mis kan gaan en waarin er geen sprake van praktische verstandigheid is.

Ik denk trouwens dat je in beide gevallen kunt betwifelen of het uiteindelijke goed waarop men gericht was wel een moreel goed was. Dat is nou precies het kenmerkende waarop de praktische wijsheid onderscheiden wordt van de slimheid: dat het doel dat in het weten voorgehouden wordt, een moreel doel is, dat inclusieve geluk.

Het gaat bij Aristoteles om zelfvervolmaking, zelfperfectie en dat noemt hij geluk. Dat is altijd een inclusief geluk: voor Aristoteles is het een evidente dwaasheid om voor jezelf te zorgen op een manier die ten koste gaat van anderen. Je bent namelijk alleen maar een deel van een geheel en je moet dus goed voor het geheel zorgen om goed voor jezelf te kunnen zorgen.’

Weten wij vandaag de dag eigenlijk nog wel wat inclusief geluk is?

‘Dat is inderdaad een belangrijke kwestie. En het is er een die veel besproken is in de literatuur erover. Ik denk dat je ten eerste kunt zeggen dat de aristotelische ethiek niet zonder een hermeneutische toe-eigening vandaag de dag herhaald kan worden. Daar is een interpretatieve aanpassing voor nodig. Tot op zekere hoogte is het duidelijk dat Aristoteles spreekt vanuit en voor een hele concrete, beperkte, overzichtelijke gemeenschap waarin min of meer duidelijk is wat het goede leven voor ‘ons’ is. Op dat punt zijn wij natuurlijk radicaal veranderd, omdat onze wereld zo veel groter is geworden en omdat er zoveel variaties te zien zijn.’

Hoe kunnen we dan die aristotelische ethiek wel in onze tijd terugnemen?

‘Alasdair MacIntyre geeft daar een interessant antwoord op: in onze tijd, zegt hij, is in de plaats van ‘het goede’ gekomen dat wat hij noemt *‘the quest for the good’*, het zoeken naar het goede. De verschillende identificaties die we vinden in onze wereld, zijn als het ware voorstellen in de conversatie die we als mensheid met elkaar hebben over waar het uiteindelijk om gaat.

Dit is een zinnige vertaling, in zoverre, dat je ze ook kunt herkennen in de concrete voorbeelden waar we het net over hadden; in beide gevallen is geen sprake van een zoektocht naar het goede. Men neemt onmiddellijk het eerste en heel dicht bij het eigen voordeel liggende idee over dat goede als zodanig waar, dat het tegen andere autoriteiten ingebracht kan worden.

- *‘Je bent deel van een geheel, je moet dus goed voor het geheel zorgen om goed voor jezelf te kunnen zorgen’*

Niet eens meer als een bijdrage aan een gesprek, maar als een ‘zo doen we het’.

Als de partijen – de winkelier of de protesteerders – bereid waren geweest om in gesprek te gaan over of dit nou wel het goede is of over waar het ons eigenlijk om moet gaan, dan zou het er heel anders hebben uitgezien. In die zin kun je nog steeds – ook al hebben wij niet meer een eenduidige invulling van het goede – met die notie van een gerichtheid op het uiteindelijke goede, een zoeken daarnaar, een aristotelische benadering in de praktijk brengen.’

Tom (T.A.H.M.) Lormans MA is historicus en geestelijk verzorger. Hij is als promovendus werkzaam bij het Expertisecentrum Palliatieve Zorg Utrecht.
E tom_lormans@hotmail.com

Verstandigheid als professionele zorg

Aan de observaties over ‘praktische wijsheid’, neergelegd in de voorgaande artikelen door de diverse auteurs, verbindt Hans Schilderman drie conclusies, die voor het professioneel optreden van belang zijn.

Theologie en Religiewetenschap delen een praktische discipline, waarvan de consensus wellicht het best begrepen kan worden met een verwijzing naar haar handelings-theoretische uitgangspunten. Handelingstheorie is een typisch geesteswetenschappelijke benadering van antwoorden op de vraag waarom we dingen doen, dulden of nalaten. Ook de psychologie deelt zo’n uitgangspunt van intentionaliteit, maar in handelings-theoretische verklaringen staat doorgaans niet het uiterlijke gedrag maar de betekenis ervan centraal, en wel als leidraad voor actoren in specifieke en vaak problematische situaties.

Handelingstheorieën bestuderen het doelstellend, probleemoplossend en evaluatief vermogen van actoren. Dat is weliswaar een wat formele manier om het begrip ‘praktische discipline’ te omschrijven, maar het maakt ook meteen duidelijk dat het een bijzondere relevantie heeft voor het professioneel handelen waarbij op enigerlei wijze zorg voor anderen in het geding is.

Wanneer handelen we als persoon en als professional goed (*right*) of passend (*proper*) en wanneer verkeerd (*wrong*) of onhandig (*im-*

proper)? In antwoorden op die vraag heeft het begrip van praktische wijsheid een eeuwenoude staat van dienst in theologie en filosofie. In die disciplines wordt naar praktische wijsheid van oudsher verwezen als *phronēsis* of verstandigheid. Baart verwijst in zijn bijdrage naar het aristotelische onderscheid daarvan met weten (*sophia*) en maken (*poiēsis*).

Verstandigheid staat voor de deugd van prudentie, vooruitziend kunnen handelen. In de klassieke moraaltheologische literatuur vallen daaraan allerlei voorwaardelijke disposities te verbinden, zoals ontvankelijkheid (*docilitas*), waarneming (*circumspectio*), vooruitzien (*providentia*), vergelijkingsbekwaamheid (*ratio*), slimheid (*sollertia*), kennis van standaarden (*intelligentsia*), voorzichtigheid (*cautio*) en geheugen (*memoria*) (McManaman 2013). Daarmee is ogenschijnlijk al veel gezegd.

Van betekenis voor het professioneel handelen

Toch moeten we na het lezen van de verschillende bijdragen in dit themacluster van *Handelingen* terugkomen op het idee dat verstandigheid slechts betrekking heeft op het vermogen om doelen te stellen, problemen op te lossen of resultaten te evalueren. Althans, verschillende

< Jaime Hayon, ‘Chess set’, Groninger Museum, 2013

auteurs in deze editie van *Handelingen* zullen menen dat dit niet voldoende is.

Zo stellen Stark en Schaeffer dat praktische wijsheid ervaringskennis veronderstelt en dat deze zich voortdurend vernieuwt en daarom ook telkens opnieuw afgegrensd moet worden van objectieve inzichten en technische vaardigheden. Dat is in het bijzonder relevant voor het handelen dat in het kader van instituties plaatsvindt, die immers van professionals vooral vragen om van toetsbare kennis en genormeerde vaardigheden uit te gaan. Wijsheid legt daarbij al snel het loodje, omdat die zich aan dergelijke regelgeleide kwalificaties onttrekt.

Praktische wijsheid lijkt de klemtoon immers juist te leggen op de het variabele karakter van handelingen, situaties en ook personen, en daarmee onttrekt deze vaardigheid zich aan de generieke uitgangspunten en controlemechanismen waarop instituties en professies nu eenmaal koersen. Een klemtoon op verstandig handelen is daarom al snel institutioneel verdacht.

Baart wijst echter juist op het belang van de ideografie van het handelen: we handelen nooit in het algemeen, maar in het ‘zo-zijn’ van situaties en rekenend met uiteenlopende motieven van actoren. Het vergt sensitiviteit om daarin het bijzondere van dergelijke handelingscontexten te taxeren. Verstandig handelen is noch regel-geleid, noch onderbuik-gestuurd. Peirce zou zeggen dat praktisch oordelen een abductief karakter heeft: we komen niet tot besluiten op basis van generieke uitgangspunten, maar leiden af op grond van onzekerheden en waarschijnlijkheden die eigen zijn aan kenmerken van redelijk unieke situaties.

Van der Zee illustreert dat in zijn bijdrage over het onderwijs. Menselijk handelen kent een fundamentele ambiguïteit, zo zegt hij, namelijk die van motieven – die in meervoud bestaan en ook onderling strijdig kunnen zijn –, en die van doelen die vanwege een ongewisse toekomst nu eenmaal buigzaam moeten kunnen aansluiten op veranderende situaties. We kennen niet altijd onze beweegredenen, laat staan onze bestemmingen. Het optreden in dergelijke onzekerheden vormt dan ook het raamwerk van verstandig handelen.

Speelman bevrijdt ons daarbij overigens van het idee dat het in dat verstandig handelen alleen om individuele disposities – deugden in de engere zin van het woord – zou moeten gaan. Althans, hij wijst op het belang van de traditie, ons culturele en religieuze erfgoed, waarin we ons handelen in een andere tijd en context en vaak symbolisch of metaforisch afgebeeld zien. Wederom gaat het daarbij niet om regels, normen of procedures die we aan dat erfgoed zouden kunnen of moeten ontleen. Eerder is het zo dat de tradities ons denken verlossen van het hier en nu; ze spijkeren ons niet vast op de botte realiteit van alledag, maar tonen ons de vele variaties die op onze leefwereld mogelijk zijn en laten zo de mogelijkheden zien om daarin verstandig op te treden.

Wat kunnen we nu met deze observaties? Laat ik drie conclusies trekken die in het bijzonder voor het professioneel optreden van belang zijn. Daarmee doel ik op het optreden dat onvermijdelijk ook gebonden is aan ‘kennen’ en ‘maken’. Met andere woorden, praktische wijsheid is weliswaar te onderscheiden van toetsbare ken-

nis en productgeoriënteerde vaardigheden, maar interessanter is de vraag waar deze drie kwalificaties elkaar raken of nodig hebben. Dat lijkt me althans voor het handelen in professies een belangrijke zorg die aandacht verdient. Met het oog daarop onderscheid ik institutionele, hermeneutische en supervisorische verstandigheid als typisch complementair georiënteerde aspecten van praktische wijsheid.

Institutionele verstandigheid

Wat is institutionele verstandigheid? Laat ik allereerst zeggen dat het niet toevallig is dat alle auteurs van deze bijdrage in hun casuïstiek voorbeelden van professies gebruiken. Het gaat om rechters, onderwijzers, predikanten, geestelijk verzorgers, die in hun respectievelijke instituties van rechtspraak, onderwijs, kerk en zorg het eigen optreden vorm moeten geven binnen een constante stroom van vragen, zienswijzen, problemen en verzoeken. Verstandigheid heeft hier niet zo zeer betrekking op het toepassen van institutionele voorschriften op individuele gevallen – klassieke casuïstiek –, noch op een persoonlijke identificatie met de situatie of de actor die daarin een rol speelt – empathische casuïstiek. Instituties zijn er voor het handelen ten opzichte van de ‘anonieme ander’: ieder die op noemer van het beroep op mij als professional een gelijke kans verdient in mijn waarnemen, oordelen en besluiten. Dat is vooral een moreel uitgangspunt dat in een reflectie op praktische wijsheid niet mag ontbreken.

Ricoeur kent in zijn ‘kleine ethiek’ hieraan een bijzondere plek toe. Een persoon handelt moreel verstandig door de kernwaarde die het handelen van een persoon motiveert voor ogen

te houden; daarbij na te gaan of ieder ander in vergelijkbare omstandigheden een dergelijke handeling eveneens zou kunnen aanvaarden; en ten slotte door dit handelen niet ‘op’ maar ‘in’ een situatie toe te passen, waarin alle betrokkenen gehoord worden en de onvermijdelijke contingenties van een situatie recht worden gedaan.

Dergelijk ‘judicieel’ of belangeloos oordelen identificeert de betrokkenen weliswaar, maar laat hen in een oordeel ook anoniem: ieder ander kan een beroep op dergelijke oordelen doen en kan zo de verstandigheid van een dergelijk oordeel als valide en betrouwbaar onderkennen.

Hermeneutische verstandigheid

Dan is er iets dat ik hermeneutische verstandigheid zou willen noemen. Verstandigheid impliceert het vermogen om je te verplaatsen in andere tijden, andere culturen, tijden en omstandigheden. Dat is meer dan *out-of-the-box* denken, dat immers vaak slechts pragmatisch gericht is op het oplossen van momentane problemen.

Hermeneutiek is interpretatiekunde van zaken die een zekere talige, historische en culturele afstand hebben tot ons, maar die wel een evidente betekenis kunnen hebben voor het waarnemen, oordelen en handelen in onze leefwereld. Dat vergt vertrouwdheid met culturele, religieuze en wijsgerige oorsprongsteksten en de tradities van hun interpretatie, maar het vergt vooral ook geestelijke ruimte, dat wil zeggen, decentreringscapaciteit. Dat is het vermogen om je te verplaatsen in andere kaders van denken, en dat niet slechts formeel (ik bekijk

het van een ander waarnemingsperspectief), maar ook materieel (ik identificeer me met andere inhouden of betekenissen). Dat vermogen tot decentreren is niet alleen een retrospectieve gerichtheid op de onthulling van betekenissen uit het verleden, maar het staat vooral in het kader van prospectief (vooruitziend) handelen: welke sleutel bieden dergelijke betekenissen om interpretaties van de leefwereld die we willen ook mogelijk te maken? Cruciaal is daarom dat dit vermogen ook transitief, dat wil zeggen overdraagbaar, is.

Allereerst moet duidelijk zijn dat het niet om restauratie van betekenissen gaat in de zin van terugkeer naar oude tijden en contexten; althans, dat veronderstelt juist een eenduidigheid van historische betekenissen die de kunst van interpreteren a priori overbodig zou maken. Er is niet een eenduidige bron van betekenis die in het verleden neergelegd is, maar eerder een die van opeenvolgende generaties voortdurende inspanning vergt om betekenissen aan onze leefwereld te onderkennen. Daarin verandert niet alleen wat we betekenisvol achten, maar ook de wijze waarop we dat vaststellen.

Vervolgens is een transitief aspect het gegeven dat interpreteren geleerd moet worden. Het is typisch niet een technische vaardigheid met duidelijke eindkwalificaties, maar een ervaringskunde met een open einde, omdat de opbrengst van interpretaties de kunst van het interpreteren zelf ook ontwikkelt.

Ten slotte – en dat is een derde aspect van transitiviteit – gaat het daarbij niet om mijn eigen interpretatie als professional, maar om het handelen dat dergelijke interpretaties bij anderen ontsluit. Een dergelijke praktische

interpretatiekunde of zingevingzorg die relevante betekenissen bij anderen wakker roept en oriëntatie voor het handelen in hun leefwereld biedt, lijkt me een kernvaardigheid in de professionele praxis.

Supervisorische verstandigheid

Ten slotte zitten er aan praktische wijsheid supervisorische aspecten, die van belang zijn voor professioneel optreden. Supervisie heeft betrekking op het vermogen om de invloed die de eigen biografie op de rolvereisten van een beroep uitoefent, te onderkennen en dat inzicht vervolgens in te zetten voor het beter functioneren als professional. Denk daarbij zowel aan de kwaliteiten die het professioneel handelen verbeteren als ook aan de handicaps die dat handelen ondergraven.

In de term 'beter' ligt een streven naar excellentie besloten; hét kenmerk dat we in de klassieke definitie van deugd (*arete*) ook tegenkomen. In de oude Griekse betekenis van de term klinkt daarbij steeds een gematigd instrumentele klemtoon door. Deugd is instrumenteel, omdat het beantwoordt aan een doel, maar het is gematigd omdat het proportionele betekenis heeft in het zoeken naar de juiste verhoudingen (*mesotes*).

Verstandigheid is goed, maar te veel ervan ondergraaft het juist. Zo gaat het bij verstandigheid niet om een ultiem doel van wijsheid, maar om de vaardigheid het juiste midden te vinden tussen de uitersten van besluiteloosheid en impulsiviteit. Uitgangspunt in dat zoeken naar balans is het inzicht dat we van onze verstandigheid niet zo veel leren. We leren van onze vergissingen, misverstanden, blinde

vlekken, onhandigheden, handicaps, fouten of dwalingen.

Augustinus onderkent dat wanneer hij spreekt over '*si fallor, sum*': 'indien ik faal ben ik' (*De Civitate Dei*, Boek XI, 26). Daarmee wil de kerkvader geen basis voor zekere kennis genereren, maar juist het belang van existentiële onzekerheid aantonen als conditie van kennis en geloof. Pas dan leren we interpreteren. Verstandigheid vergt kennis over de kennis die we opdoen. In de cognitiewetenschappen wordt dat wel als metacognitie aangeduid: de vaardigheid om over ons denken na te denken. Daardoor krijgen we controle over het denken en verwerven we autonomie in het leren.

Al doende hebben we zo enkele ingrediënten voor supervisie verzameld. We leren van onze fouten. En dat niet zozeer in een morele, maar in een epistemische zin van verbeterd praktisch zelfinzicht in ons handelen. Daarvoor is de dialoog overigens noodzakelijk met de ander, en is op belangrijke momenten een supervisor nodig die als begripvolle toeschouwer meekijkt met, en af en toe deelneemt aan, ons interpreteren.

Streven naar excellentie in het professioneel optreden is aantrekkelijk en gevaarlijk. We kunnen in dat streven onszelf voorbijlopen. Maar aan de andere kant, wie wil er nu niet verstandig zijn?

Literatuur

McManaman, D. (2013). *A Treatise on the Four cardinal Virtues*. Ottawa: Library and Archives Canada.

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl

Nienke Fortuin
The search for meaning in later life: An empirical exploration of religion and death
 Death Studies, Nijmegen Studies in Thanatology, Bd. 6. LIT Verlag Zürich 2020

Datum
 24 augustus 2020
 Radboud Universiteit

Promotores
 Prof.dr. J.B.A.M. Schilderman, hoogleraar Empirische en praktische religiewetenschap, leeropdracht Religie en Zorg, Radboud Universiteit Nijmegen
 Prof.dr. H.J.M. Venbrux, hoogleraar Vergelijkende Godsdienstwetenschap, Radboud Universiteit Nijmegen

Manuscriptcommissie
 Prof.dr. C.A.M. Hermans, hoogleraar Empirische en praktische religiewetenschap, Radboud Universiteit, Nijmegen
 Prof.dr. Y.M.P. Engels, hoogleraar Zingeving in de Gezondheidszorg aan het Radboudumc, Nijmegen
 Dr. M. Scherer-Rath, universitair hoofddocent Empirische en praktische religiewetenschap, Radboud Universiteit, Nijmegen
 Prof.dr. J. Dezutter, hoogleraar School Psychology & Development in Context, KU Leuven
 Dr. E.J. van Wijngaarden, universitair hoofddocent Zorgethiek, Universiteit voor Humanistiek, Utrecht

(On)voltooid? Ouderen op zoek naar zin

Mijn promotieonderzoek richtte zich op de zoektocht naar zingeving door ouderen. Het fenomeen van ouderen met een ‘voltooid leven’, dat de laatste jaren veel publieke aandacht heeft gekregen in Nederland, laat zien dat het vinden van zin op hogere leeftijd niet vanzelfsprekend is. Want hoe vinden we zin in een leven dat steeds meer getekend wordt door afhankelijkheid, kwetsbaarheid, verlies en gebreken? Waar houden we ons aan vast wanneer de dood steeds dichterbij komt? En hoe vinden we überhaupt betekenis nu de religieuze ‘grote verhalen’, die sinds mensenheugenis de vragen rond leven en dood beantwoordden, veel van hun zeggingskracht verloren hebben?

Zingevingskaders

Ik heb me gebogen over zes onderzoeksvragen. Ten eerste onderzocht ik uit welke zingevingskaders mensen putten tijdens de laatste levensfase. Op basis van sociaal-historisch onderzoek en theoretische criteria onderscheidde ik drie ‘culturele niches’ die betekenis bieden wanneer de dood nadert. Culturele niches zijn sets van samenhangende cultureel ingebedde betekenissen.

- De canonieke niche is geworteld in religieuze autoriteit en traditie en biedt handelingsmogelijkheden zoals acceptatie en bewustzijn van de dood, hiernamaalsgeloof en gebed.

- De utilitaristische niche is geworteld in rationele en utilitaristische afwegingen en biedt handelingsmogelijkheden zoals medische zorg, een rationele houding, vechten tegen de dood, verbergen van de dood en verbergen van gevoelens.
- De expressieve niche is geworteld in authentieke zelfexpressie en biedt handelingsmogelijkheden zoals acceptatie en bewustzijn van de dood (twee betekenissen die gedeeld worden met de traditionele niche), biografische zelfreflectie, voorbereiding van een persoonlijke nalatenschap, persoonlijke groei en autonomie. Vervolgens analyseerde ik 86 artikelen van de artikelenreeks ‘Het laatste woord’ uit *NRC Handelsblad*, waarin mensen vertellen over hun naderende levenseinde. Hieruit volgt dat mensen tijdens de laatste levensfase betekenis putten uit meerdere culturele niches. Omdat de drie culturele niches gebaseerd zijn op verschillende betekenismechanismen kan dit leiden tot individuele interpretaties van de dood die onderling tegenstrijdig zijn.

Religie en houvast

Om na te gaan in hoeverre religie houvast biedt wanneer de dood nadert, onderzocht ik ten tweede in hoeverre religie samenhangt met doodsangst. Hiervoor interviewde ik 26 Nederlandse ouderen. Bij de analyse van deze diepte-interviews onderscheidde ik, in volgorde van toenemende breedte van religieus commitment, zeven types geleefde religie: ontbrekende, verloren, liminale, losse, geleerde, bestendige en liquide religie.

Alleen twee deelnemers met een ‘los geloof’ en één met een ‘verloren geloof’ uitten doodangst.

Dit suggereert dat doodsangst niet samenhangt met confessionele grenzen, maar met de stabiliteit en consistentie van iemands levensbeschouwing. Dit sluit aan bij kwantitatief onderzoek dat een kromlijnige relatie laat zien tussen religieus commitment en doodsangst, waarbij sterk gelovige en ongelovige mensen minder doodsangst ervaren dan de meer twijfelende tussengroep (Jong 2020).

Er waren echter ook andere geïnterviewden die twijfelden aan hun geloof of een ‘los’ of ‘verloren’ geloof hadden en geen doodsangst uitten. Hieruit blijkt dat ook andere bronnen dan religie helpen de dood te accepteren. Andere acceptatiebronnen die geïnterviewden noemden zijn de natuurlijkheid en onafwendbaarheid van de dood, hun hoge leeftijd, de (goede) dood die ze hebben meegemaakt van anderen, het mooie leven dat ze ontvangen hebben en hun hoop of verwachting om door te leven in anderen.

Euthanasie en geloof

Ten derde onderzocht ik hoe Nederlandse ouderen tegenover euthanasie staan en of dit samenhangt met hun geloof. Bij een kwalitatieve analyse van 26 diepte-interviews vond ik drie groepen ouderen met een verschillende visie op euthanasie.

De eerste groep wenst het moment van hun dood niet te laten bepalen door euthanasie en heeft een hoog religieus commitment.

De tweede groep wenst medische professionals en/of medische criteria een doorslaggevende rol te geven bij euthanasiebeslissingen. Deze groep is het meest geseculariseerd, wat suggereert dat professionalisering, medicalisering en secularisering samen opgaan.

De derde groep verdedigt het recht van ouderen op zelfbeschikking over het levenseinde door middel van euthanasie. Deze groep is qua kerklidmaatschap en kerkgang vergelijkbaar met de eerste groep, maar heeft een lager religieus commitment (bepaald op basis van religieuze opvattingen, praktijken en ervaringen) en minder hiernamaalsgeloof. De frequente uiting van niet-traditionele religieuze opvattingen in deze groep suggereert dat zowel zelfbeschikking omtrent het levenseinde als geïndividualiseerde opvattingen van religie, uitdrukkingen zijn van het autoriteitsverlies van de religieuze 'grote verhalen'.

Interpretatie en moment

Ten vierde onderzocht ik de relatie tussen de interpretatie en timing van de dood. Hiervoor ontwikkelde ik twee nieuwe schalen: de 'interpretation of death' (IOD) en de 'attitudes toward medical interventions in the timing of death' (AMITOD). Via een vragenlijstonderzoek onder 356 Nederlandse ouderen evalueerde ik de betrouwbaarheid en validiteit van deze schalen.

Regressieanalyses toonden dat een religieuze interpretatie van de dood samenhangt met een lagere euthanasiewens en een sterkere wens voor een natuurlijke dood, dat een rationele interpretatie van de dood samenhangt met een sterkere euthanasiewens en dat een persoonlijke interpretatie van de dood samenhangt met een sterkere wens voor een natuurlijke dood.

Ook vond ik een verband tussen hogere kerkgang en een lagere euthanasiewens en tussen hogere kerkgang en kerklidmaatschap en een sterkere wens voor levensverlengende medische handelingen. Daarnaast bleken mannen een

sterkere wens te hebben voor levensverlengende handelingen dan vrouwen. Bovendien vond ik dat heroverweging van de eigen levensbeschouwing samenhangt met een sterkere wens voor levensverlengende medische handelingen en dat gezondere ouderen een sterkere wens hebben voor een natuurlijke dood.

Levenszin en verhalen

De vraag naar het juiste moment van sterven hangt samen met de zin van het leven die ouderen ervaren. Omdat we verhalen vertellende schepselen zijn, is deze levenszin verbonden met de verhalen over het ouder worden die we elkaar vertellen. Onze levensverhalen kunnen bovendien nauw verbonden zijn met religieuze verhalen. Daarom onderzocht ik ten vijfde welke verhalen over het ouder worden Nederlandse ouderen vertellen en hoe deze verbonden zijn met religieuze verhalen.

Een analyse van 26 diepte-interviews met Nederlandse ouderen toonde drie hoofdnarratieven van het ouder worden, elk met vier subnarratieven.

- Het hoofd-narratief van actief ouder worden, dat het belang benadrukt dingen te blijven doen wanneer je ouder wordt, heeft als subnarratieven: positief ouder worden, onafhankelijkheid, generativiteit (het blijven bijdragen aan de maatschappij) en plezier.
- Het hoofd-narratief van ouder worden als aftakeling, dat benadrukt dat ouderdom gepaard gaat met achteruitgang, heeft als subnarratieven: isolatie, afhankelijkheid, een treurige oude dag en (g)een last zijn voor anderen.
- Het hoofd-narratief van ouder worden als innerlijke groei, dat benadrukt dat ouder worden

gepaard gaat met persoonlijke ontwikkeling: heeft als subnarratieven wederzijdse afhankelijkheid, dankbaarheid, acceptatie en rust.

Daarnaast vond ik drie soorten religieuze narratieven: ervarings-narratieven (die uitdrukken uit hoe mensen God of het bovennatuurlijke in hun leven ervaren), ontologische narratieven (die de aard van God en/of de oorsprong van leven en dood beschrijven) en kritische narratieven (die de confrontatie tussen kritisch denken en religieuze opvattingen of praktijken verwoorden).

Uit een correlatieanalyse tussen de uitingsfrequentie van religieuze narratieven en narratieven van het ouder worden blijkt dat, enkele uitzonderingen daargelaten, het uiten van bevestigende religieuze narratieven over het algemeen positief gecorreleerd is met het uiten van bekrachtigende narratieven van het ouder worden, en vice versa. Dit toont het belang van geestelijke verzorging aan ouderen. Geestelijk verzorgers kunnen ouderen helpen meer bekrachtigende verhalen van het ouder worden te omarmen, die op hun beurt versterkt kunnen worden door bevestigende religieuze narratieven.

'Foreclosure' en levensbeschouwing

Als onze maatschappij geen verhalen aanreikt die helpen tot op hoge leeftijd een zinvol levensverhaal te blijven vertellen, kan dit leiden tot 'narratieve foreclosure' —de voortijdige overtuiging dat het eigen levensverhaal in feite voltooid is (Freeman 2004). Gezien de verbondenheid tussen onze levensverhalen en de 'grote verhalen' die levensbeschouwingen aanreiken, onderzocht ik ten zesde de relatie tussen de mate van narratieve foreclosure die ouderen ervaren en het commitment aan hun levensbeschouwing.

Uit regressieanalyses blijkt dat een hoger commitment van ouderen aan hun levensbeschouwing, en een kleinere heroverweging van hun levensbeschouwing, samenhangen met minder narratieve foreclosure. Dit suggereert dat de 'grote verhalen' die geboden worden door levensbeschouwingen, inderdaad helpen een zinvol levensverhaal te kunnen (blijven) vertellen.

Daarnaast vond ik dat een lager vertrouwen in het eigen probleemoplossend vermogen en een lager welzijn van ouderen samenhangen met een hogere mate van narratieve foreclosure.

Ten slotte vond ik een zeer significante relatie tussen leeftijd en narratieve foreclosure ten opzichte van de toekomst, wat laat zien dat 'oudere ouderen' (80+) minder mogelijkheden ervaren om hun levensverhaal ten goede te veranderen in de toekomst dan 'jongere ouderen' (75-79). Dit toont een behoefte aan culturele narratieven die ouderen helpen gedurende hun hele levensloop een zinvol levensverhaal te blijven vertellen.

Literatuur

- Freeman, M. (2004). When the story's over: Narrative foreclosure and the possibility of self-renewal. In: M. Andrews, S.D. Slater, C. Squire, & A. Treacher (Eds.), *The uses of narrative: Explorations in sociology, psychology, and cultural studies* (pp. 81-91). New Brunswick, NJ: Transaction.
- Jong, J. (2020). Death anxiety and religious belief: A critical review. In: K.E. Vail & C. Routledge (Eds.), *The science of religion, spirituality, and existentialism*. London: Academic Press.

Nienke (dr. N.P.M.) Fortuin is docent en onderzoeker aan de Afdeling Empirische en praktische religiewetenschap van de Radboud Universiteit en geestelijk verzorger bij De Waalboog.
E n.fortuin@ftr.ru.nl

Ophef over een strofe

Het 'Jeruzalemlied' van Willem Barnard

'Weg ermee!' en 'Nee, dat kan echt niet meer' was de reactie in 2016, gevolgd door 'Racistisch' in 2020, toen er nieuwe commotie ontstond over een gewraakte strofe in een lied van Willem Barnard:

*'De negers met hun loftrompet, /de joden met hun ster, / ...
Is het niet van belang, alvorens een lied te schrappen of niet meer te zingen, de tekst eerst te doorgronden? Wellicht wil de strofe iets heel anders zeggen dan er in deze tijd in wordt gehoord.'*

Het 2016-moment

Het gevoel van schaamte over de beelden 'de negers met hun loftrompet' en 'de joden met hun ster' in strofe 19 van het lied 'Van Jeruzalem' (*Verzamelde Liederen* 173; *Liedboek – Zingen en bidden in huis en kerk* 737) van Willem Barnard doet Willien van Wieringen, theoloog en dirigent van een kerkkoor, in 2016 in een landelijk dagblad uitroepen: 'Weg ermee!'

De remonstrantse predikant Tom Mikkers pleit vervolgens voor het verwijderen van het gehele lied 'Jeruzalem, mijn vaderstad, mijn moederhuis' uit het *Liedboek – Zingen en bidden in huis en kerk*, omdat genoemde regels opgevat kunnen worden als racistisch.

Hij onderbouwt zijn pleidooi met een verwijzing naar de veranderende tijden: het n-woord kon in de jaren zestig nog wel gebruikt worden, maar in deze tijd van internationale protesten tegen racisme en van druk op Nederland

om een einde te maken aan Zwarte Piet is het volkomen misplaatst. In de meeste reacties die zijn pleidooi in 2016 oproept, blijkt er begrip te bestaan voor het verschuiven van de gevoelswaarde van de term; die wordt inmiddels als aanstootgevend beschouwd.

Ook de toenmalige preses van de Protestantse Kerk in Nederland, Karin van den Broeke, liet in een reactie weten begrip te hebben voor de weerstand die het woord oproept: 'Nee, dat kan echt niet meer!', maar is tegen het verwijderen van de strofe. Beter zou zijn om bij het zingen deze strofe over te slaan.

Het woord

Het moment 2016 is niet uniek in de verwikkelingen rond Barnards lied 'Van Jeruzalem'. Het had al een lange voorgeschiedenis en het kreeg in 2020 een vervolg. Het draait allemaal om de volgende tekst:

...
 en Bach, de grote Bach,
 die mag de maat der engelen slaan
 de lieve lange dag.

De negers met hun loftrompet,
 de joden met hun ster,
 wie arm is, achteropgezet,
 de vromen van oudsher,

van alle kanten komen zij
 de lange lanen door,
 het is een eindeloze rij,
 de kinderen gaan voor.
 ...

Ten tijde van het dichten van dit lied, in de jaren vijftig van de twintigste eeuw, was het gebruik van het woord 'neger' boven alle twijfel verheven. Het werd ervaren als vertaling van het Amerikaanse 'negro', als zelf-aanduiding gebruikt door de zwarte Amerikanen. Wanneer dominee Martin Luther King op 23 augustus 1963 bij het Lincoln Memorial in Washington ter herdenking van de afschaffing van de slavernij de bekende woorden 'I have a dream' spreekt, klinkt dat zo:

'Maar honderd jaar later moeten we het tragische feit onder ogen zien dat de *negro* nog steeds niet vrij is. Honderd jaar later wordt het leven van de *negro* nog altijd droevig beperkt door de handboeien van rassenscheiding en de ketenen van discriminatie. Honderd jaar later leeft de *negro* op een eenzaam eiland van armoede te midden van een grote oceaan van materiële welvaart. Honderd jaar later verkommert de *negro* nog altijd in de uithoeken van de Amerikaanse maatschappij en bevindt hij zich in ballingschap in zijn eigen land.'

De historicus en dichter Jan Willem Schulte Nordholt, naar wiens werk Willem Barnard veelvuldig verwijst, gebruikt het woord in de titels van zijn grensverleggende publicaties over de geschiedenis van de slaafgemaakten en hun nazaten in de Verenigde Staten: *Het volk dat in duisternis wandelt. De geschiedenis van de negers in Amerika* (1956) en *In de schaduw van een groot licht. De negerrevolutie in Amerika* (1971).

Dat is een groot verschil met vandaag de dag. Het gebruik van het woord wordt immers als problematisch ervaren, en het zingen van strofe 19 daarom als bezwaarlijk gezien. Maar soms ook niet. Marco Derks, theoloog en queer, wijst erop dat 'neger', 'jood' en 'homo' nogal eens als scheldwoorden worden gebruikt – al dan niet voorzien van een ziekelijk voorvoegsel.

'Toch betekent dat niet dat we die woorden niet meer kunnen of mogen gebruiken. Geen Jood die erover peinst om zich dan maar geen Jood meer te noemen. Genoeg mensen die zich, ondanks dat ze soms voor 'homo' worden uitgesproken, toch open en trots homo zijn en zeggen te zijn. De betekenis van woorden zit deels in de wijze waarop ze gebruikt worden (spreker, publiek, toon) en een lied is geen proza of wetstekst. Zo kan neger gebruikt worden als een geuzennaam – 'the insult turned' – zoals 'flikker' dat was voor de flikkerbeweging in de jaren tachtig zeventig en tachtig.' Hij voegt daaraan toe dat het woord vooral als beledigend wordt ervaren als witte mensen dit in de mond nemen (nieuwswij.nl, 7 juli 2016).

Vier jaar later, in 2020, vraagt René de Reuver, scriba van de Protestantse Kerk in Nederland, migrantenkerken en rabbijnen daarom naar wat zij zelf vinden van de strofe. In dat jaar is de discussie namelijk opnieuw losgebarsten. Net als

in 2016 heeft de remonstrantse predikant Tom Mikkers het voortouw genomen, en net als toen neemt hij de term 'racistisch' in de mond om de strofe te typeren. Aanleiding voor de ophef is de wereldwijde verontwaardiging over de dood van de zwarte George Floyd door geweld van witte politieagenten en de massale protesten tegen racisme onder het parool 'Black Lives Matter'.

In het merendeel van de reacties die de Protestantse Kerk ontvangt spreekt men zich uit voor het schrappen of vervangen van het woord 'negers', maar niet van het woord 'joden'. Volgens Binyomin Jacobs, opperrabbijn van het Interprovinciaal Opperrabbinaat, hoeft er niets gewijzigd te worden: 'Het lied richt de aandacht op het antisemitisme door de eeuwen heen, en dat is goed. Op dezelfde wijze lees ik 'de negers met hun loftrompet'. Maar om daarover een mening te hebben is niet aan mij.'

Op basis van de reacties formuleert dr. Eeuwout Klootwijk, beleidsmedewerker voor kerk en Israël bij de Protestantse Kerk in Nederland, het voorstel om strofe 19 van het lied 'Van Jeruzalem' aan te passen, onder verwijzing naar het commentaar van de dichter. In *Compendium: achtergrondinformatie bij de 491 liederen van het Liedboek voor de Kerken* (1977) heeft Barnard namelijk de aanpassingen van het laatmiddeleeuwse Engelse lied die hij zich 'met gepaste vrijmoedigheid' had veroorloofd, verantwoord door te verwijzen naar zijn tijd: 'Wij zijn geen middeleeuwers meer!' De erven van Willem Barnard kunnen zich verenigen rondom dit standpunt. 'Mijn vader was heel makkelijk met aanpassingen', zegt Benno Barnard in *Trouw* van 5 augustus 2020.

Loftrompet en ster

Ook over andere woorden in de beginregels van de strofe 19 kan verontwaardiging ontstaan. Dat blijkt wanneer in 1973 het *Liedboek voor de Kerken* verschijnt. In een ingezonden brief in *Woord en Dienst* in 1973 vindt ds. G. Kalsbeek de regels 'hoogst grievend voor Israël en voor de zwarte bevolkingen in de wereld', omdat het beeld van de jood en de zwarte mens niet overeenkomt met hoe zij 'zichzelf willen zien en verstaan'. Met de oprichting van de staat Israël is namelijk een einde gekomen 'aan een eeuwenoude periode van verdrukking en dreigende uitroeiing, de periode van 'de jood met de ster'. En de zwarte bevolkingen in de derde wereld, de bevrijdingsbewegingen en zij die strijden voor gelijke rechten zijn zich bewust geworden van zichzelf. In plaats van een nieuw lied is dit lied 'het oude liedje' van het koesteren van het beeld van de jood met zijn ster, de eeuwig vertrapte, een resultaat van 'bijna twintig eeuwen christelijke theologie die leerde dat de jood geen beter lot verdiende'. En de zwarte met zijn loftrompet is een westers wensbeeld: 'Voor zover wij de zwarte mensen tolereren, dan alleen maar zó, met een loftrompet.' Om achter de bevrijdingsbewegingen te staan en solidair te zijn met hen die strijden voor gelijke rechten moet de kerk afrekenen met de beelden die de christenen koesteren. Door de zwarte bevolkingen en de joden met deze beelden een plaats te geven in het nieuwe Jeruzalem 'vereeuwig wij in feite het westers-christelijke beeld dat wij ons altijd van de Jood en de neger gemaakt hebben.' Kalsbeek pleit voor het terugnemen van dit lied.

In hetzelfde nummer van *Woord en Dienst* volgt op deze brief een reactie van dr. J.W. Schulte Nordholt. Hij reageert, schrijft hij, omdat hij als de schuldige kan worden beschouwd voor het opnemen van het lied van Barnard in het liedboek van 1973. Hij wijst op de dubbelheid van eer en oneer in het lied. Bij een open lezing van poëzie is meer dan één uitleg mogelijk, ‘b.v. door te denken dat datgene wat hier onze schade en oneer is daar veranderd wordt in heerlijkheid en eer’.

Het gaat bij deze liedregels niet om westerse wensbeelden, zoals Kalsbeek beweert. Evenmin zijn ze producten van een soort antisemitisch denken van bijna twintig eeuwen christelijke theologie. Hij wijst erop dat de Davidsster behalve een door de nazi’s gebruikt onderscheidingssteken voor joden – een teken van oneer –, onderdeel van de vlag van de staat Israël uitmaakt – een teken van eer. Zo kon het dat de brigade van joden die aan de geallieerde zijde meevocht tegen Hitler die ster koos om als ereteken te dragen.

Evenmin als de ster is de loftrompet volgens Schulte Nordholt een stuk van ons westers wensbeeld.

‘De loftrompet is een symbool, niet van de geijkte *happy-go-lucky darky* (het onbezorgde zwartje), maar van de dubbelheid van de neger-ervaring en daarom inderdaad een loftrompet die de hemel opent als ik het zo mag zeggen. Daarom schrijft Sartre in zijn prachtige opstel *L’Orpée noir* (al van 1948, maar kennelijk niet zo bekend): ‘De trompet van Louis Armstrong zal op de dag des oordeels de tolk zijn van de lijdende mensheid.’ Daarom schrijft de grote negerdichter Langston Hughes in zijn gedicht ‘Trompet Player’:

*The music
from the trumpet at his lips
is honey
mixed with liquid fire*

*De muziek
van de trompet aan zijn lippen
is honing
gemengd met vloeibaar vuur*

De trompet treedt bij de dag des oordeels op als tolk van de achtergestelden.’

Daarop wijst ook dr. G. van der Leeuw, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen, in zijn *Beknopte geschiedenis van het kerklied* (1939, 1948²):

‘De klanken van het oordeel ontbreken zelden geheel in enig Spiritual. Maar het arme, verdrukte volk heeft het verstaan te zingen, zoals eenmaal de dichter van het *Dies irae* zong: de schrik is nimmer zonder de liefde, de huivering niet zonder het grote verlangen’ (273v). Het lied waarin de ziel van de zwarte bevolking op het geluid van de trompet zich opent is ‘Steal away to Jesus’:

*Steal away, steal away,
Steal away to Jesus!
Steal away, steal away home,
I hain’t got long to stay here.*

*My Lord calls me
He calls me by the thunder;
The trumpet sounds it in mijn soul:
I hain’t got long to stay here.*

*Green trees are bending,
Poor sinners stand trembling.
My Lord calls me,
He calls me by the lightning.*

*Tombstones are bursting,
Poor sinners are trembling.
The trumpet sounds it in mijn soul:
I hain’t got long to stay here.*

De klanken van de trompet in dit lied verkondigen in de ziel van de tot slaaf gemaakte het spoedige einde van het verblijf hier. Ze bieden daarmee een perspectief voor al wie hier en nu wordt achtergesteld. Vanwege deze betekenis is de zang van de zwarten van de plantages van de zuidelijke staten van Noord-Amerika, de *spiritual*, niet de geringste bijdrage tot het kerklied. Haar bezieling heeft ze gemeen met het oorspronkelijke joods-christelijke lied. Mede hierdoor is zij in de vorm van de *gospel* in staat velen tot zingen te brengen. En zal er ook in de toekomst een zingende Kerk zijn.

Wanneer veertig jaar later, in 2013, het nieuwe *Liedboek – Zingen en bidden in huis en kerk* verschijnt, is er opnieuw een predikant die klaagt. In *Kontekstueel – tijdschrift voor gereformeerd belijden* (Kroniek, 2013-1) verbaast redacteur ds. Piet de Jong (Rotterdam) zich erover dat het lied ongewijzigd is opgenomen: ‘Het is een prachtig lied, tot vers 19.’ De Jong pleit ervoor om te zingen: ‘Miles Davis met zijn loftrompet’.

Continuïteit van verlangen en verwachting

December 1978 schrijft dr. J. van der Werf, Dompastor van het Citypastoraat in Utrecht, vlak voor zijn overlijden, een aantal artikelen in *Hervormd Utrecht* (8 en 15 december). Zelf ernstig ziek schrijft hij over de verwachting van hen die nu lijden, en verwijst naar het lied van

Barnard ‘Jeruzalem, mijn vaderstad’: zij die nu lijden zullen eens delen in de lof en eer van hen die binnengaan in de stad van vrede.

‘In vers 19 laat Barnard niet voor niets de negers en de Joden opkomen. Juist hun vreselijke geschiedenis, nu in onvergankelijkheid, in eer en glorie. En dan te weten dat sommige mensen Barnard indertijd verweten hebben dat hij in dit vers anti-semitisch was. Hij komt juist op voor de zingeving van de geschiedenis in het Joodse volk. Alleen, dan moet het toch uitlopen op een nieuw stuk gemeenschappelijke geschiedenis, nu in onvergankelijkheid, in eer en glorie.’

Van der Werf is tegen aanpassing van het lied om het probleem op te lossen dat sommigen deze regels antisemitisch zouden kunnen lezen. Liever houdt hij het bij de kinderlijke gedachte van eervolle toekomstverwachting van hen die nu lijden. Al die andere oplossingen kunnen de problemen inderdaad oplossen, maar zullen de verwachting dan ook versmallen. Want dat is wat wij geneigd zijn om te doen: ‘onze toekomstverwachting te versmallen tot ons heil’.

Die toekomstverwachting van hen die nu lijden komt overeen met wat J.W. Schulte Nordholt de continuïteit van het verlangen noemt: de hemelse zaligheid als voortzetting, een bestendiging van het aardse verlangen. Schulte Nordholt noemt dit zelfs ‘de kern van de zaak’: dat de dichter met kinderlijk vertrouwen en in mensentaal spreekt, zingt over die toekomst die geen oog heeft gezien en geen oor heeft gehoord. Het is dit algemene verlangen dat Barnard aansprak in het Engelse lied dat hij herdichtte:

‘Het is in al zijn argeloosheid een ontroerend gedicht, dat spreekt van het heimwee dat alle gelovigen eigen is, verlangen naar Jeruzalem, dat wil zeggen: een waarlijk menswaardig bestaan.’ (*Compendium* 628)

In Barnards lied is de continuïteit van het verlangen terug te vinden in de strofen 1, 5, 9 en 21, de strofen waarin de naam ‘Jeruzalem’ valt, waarin de stad wordt toegezongen. Ze kunnen gelezen, gezongen worden als een refrein. Strofe 9:

*Jeruzalem, die grote stad,
mijn God, was ik er maar,
op 't vrolijk heilig huwelijk
een van de gasten daar.*

Doorgaand racisme en antisemitisme

Opmerkelijk is dat Schulte Nordholt in zijn reactie op Kalsbeek niet ingaat op diens stelling dat met de oprichting van de staat Israël een einde is gekomen ‘aan een eeuwenoude periode van verdrukking en dreigende uitroeiing, de periode van de jood met de ster’. Het racisme en antisemitisme zijn namelijk niet gestopt. Als geen ander wist de dichter van de omstreken regels van strofe 19 zelf, Willem Barnard, dat. Een gebeurtenis in 1968 laat dat zien.

Zijn zoon Benno zag ‘een man die zat te huilen voor de radio toen Martin Luther King was vermoord’ (*Trouw*, 5 augustus 2020). In april 1968 schrijft hij in zijn dagboek:

‘Martin Luther King vermoord. Móet het nu de tweede burgeroorlog worden, daarginds?’ en ‘De kranten staan vol van nieuws en commentaren over de dood van King. Er worden herdenkingsdiensten belegd. Daar gaan predikanten en pastores van diverse kerken voor. D.w.z.: ze gaan er (s) preken. Dat stuit mij tegen de borst, tegen de keel. Want op die manier gaan wij ten behoeve van onze preekdrang ons weer meester maken van die man

die stierf. En breed en zwaar zal het lijdensthema worden besproken in een slijkerige woordenvloed. Wij (mag ik?) deden het beter. Wij deden eigenlijk niets. Wij hielden de ‘gewone’ dienst van Schrift en Tafel, gisteren, op 5 april. Maar de lezingen, uit het aloude missaal, waren onthutsend toepasselijk. En we baden, een gebed voor de zondag, zondag Judica, Passiezondag. Aan tafel de voorbede als uitstorting van het hart, ex tempore, dat kán dan. En de ritus van de eucharistie was alleszeggend.’ (*Een zon diep in de nacht. De verzamelde dagboeken 1945-2005*)

In het voorjaar van 1969 schrijft Willem Barnard onder zijn dichtersnaam Guillaume van der Graft het gedicht ‘Om de graven geschaard’:

*Het gaat nog altijd door.
Er is geen einde aan.
Joden en negers genoeg
om dood te slaan,
mensen te over om
een voor een te verraden,
woorden genoeg in de taal
om alles goed te praten.*

De woorden ‘Het gaat nog altijd door./ Er is geen einde aan’ zijn een weerklink van de woorden ‘Honderd jaar later verkommert de negro nog altijd’ uit de speech van Martin Luther King in 1963. Ze zijn ook een voortzetting van zijn eigen lied.

Modernisering als heikel punt

De toevoeging van strofen 18, 19 en 20 is aange-merkt, niet in de laatste plaats door Barnard zelf, als een modernisering van het Engelse middeleeuwse lied. Hij heeft het continue verlangen naar de nieuwe stad Jeruzalem, die

Schulte Nordholt ‘de kern van de zaak’ noemde, in de eigen tijd opnieuw willen verwoorden. Het is een poging om het verlangen naar de zalige stad dáár te verbinden met het onzalige lijden hÍer. Het is een poging die de dichter naar eigen zeggen waagde ‘met gepaste vrijmoedigheid’, en volgens Schulte Nordholt ‘met kinderlijk vertrouwen’ en in ‘mensentaal’.

Beiden brengen hiermee onder woorden hoe lastig het kan zijn om het hedendaagse verlangen naar een samenleving met gelijke rechten voor allen, inclusief zwarten en joden, in te voegen in een middeleeuws lied van verlangen naar ‘Jeruzalem, my happy home’. Anders gezegd, om waar Martin Luther King van droomde in te voegen in de droom van Johannes van de nieuwe stad Jeruzalem.

Het heeft ook te maken met gelaagdheid. Volgens Kees Kok in *Maandbrief voor Leerhuis & Liturgie* laat de ophef zien ‘hoe heikel en tijdgebonden actualisering kan zijn’ (jaargang 5, nr. 5, juni/juli 2000). Predikanten die deze strofe bestempelen als verhuuld racistisch of antisemitisch hebben geen boodschap aan de dubbelheid die in de poëzie is gelegen. Men ziet voorbij aan het feit dat de zaak waar men zich – vaak geheel terecht – over opwindt, in dit lied twee kanten heeft.

Volgens Elma Drayer, columnist bij *De Volkskrant*, gaat Barnard in zijn dagboeknotities *Anno Domini* regelmatig tekeer tegen het ‘zelfvoldane gebabbel van dominees die zeggen op te komen voor de verdrukten.’ ‘Mentaal kolonialisme’ noemt hij dat ergens.

‘Sommige mensen weten precies wat moet en goed is. Ik niet. Ik zie altijd twee kanten aan een zaak, ik wantrouw alle bewegingen, sta argwanend jegens alle standpunten, ben sceptisch over mensen, links en rechts, hoog en laag, blank en zwart. Ik vrees dat ik niemand begrijp en dat niemand iemand begrijpt.’ (*De Volkskrant*, 8 juli 2016)

Aanpassing van de strofe

Degenen die pleiten voor aanpassing van strofe 19 wijzen op de veranderende gevoelswaarde van woorden. Geen enkele context is absoluut, zegt Peter-Ben Smit, hoogleraar Contextuele bijbelinterpretatie, in zijn Bijbelblog op pthu.nl (8 oktober 2020).

‘Het herschrijven van liedteksten ... is meer dan een handigheidje. Het laat zien wat het antwoord is op contextuele interpretaties die in nieuwe contexten meer kwaad dan goed doen: doorgaan met contextualiseren.’

Als we bij het herdichten doorgaan met contextualiseren, moeten we vaststellen dat de term *passé* is, maar antisemitisme en racisme zeker niet. Dat laten de protesten tegen racisme anno 2020 zien. We herkennen ze van de jaren dat Barnard dit lied maakte.

Er zijn woorden genoeg in de taal om nieuwe regels in strofe 19 te maken die niemand meer zullen kwetsen. Maar – denkend aan het genoemde gedicht – er zijn ook woorden genoeg in de taal om het doorgaande antisemitisme en racisme goed te praten. Bij een aanpassing zal de dichter die zeldzame woorden moeten zoeken die noch beledigen, noch alles goed praten.

De nieuwe woorden mogen geen afbreuk doen aan de bedoeling die Barnard heeft gehad met deze strofe, namelijk om te zingen hoe degenen die uit een duistere periode komen van slavernij en onderdrukking delen in de vreugde en de lof om Jeruzalem. Door hun verschijnen in de stoet van heiligen heeft Barnard racisme en antisemitisme centraal gesteld in strofe 19. Reden dus om de strofe te blijven zingen en deze niet over te slaan als het knarst of deze te schrappen uit schaamte. Want het gaat hier om het benoemen van het kwaad dat van alle tijden is.

Een nieuwe poging

In het debat van 2020 komen er allerlei voorstellen voor wijziging van strofe 19. De meeste beperken zich tot het vervangen van het n-woord. De erven van Willem Barnard echter besluiten in samenspel met degenen die werken aan de verzamelbundel van Barnards liederen *In wind en vuur* om een nieuwe variant van de strofe te scheppen. Deze moet voldoen aan een aantal criteria. Net als bij de overige personen in het lied van Jeruzalem staat de lofzang voorop van hen die achtergesteld en vervolgd zijn en nog steeds worden. De strofe is namelijk het protest van Barnard tegen het alsmat doorgaande racisme en antisemitisme. Hun lofzang op de Eeuwige is tegelijk hun lied van verlangen naar een betere tijd waarin geen sprake meer is van slavernij en onderdrukking. Vanwege de zingbaarheid dient de variant te vallen binnen het rijmschema van het lied. En ook dienen de technische details als accenten en metrum in orde te zijn.

Te denken valt aan een strofe waarin sprake is van de lofzang die te horen is in de zwarte kerk,

de *gospel*, en van de lofprijzing die te horen is in de synagoge, het *kaddisj*. Het tweede deel van de strofe zal het verlangen naar de vrede en de vrijheid verbreden van deze twee groepen naar al wie dit lied zingt. Want in de liturgie waarin dit pelgrimslied wordt gezongen mag de gemeente zichzelf rekenen onder de getrouwen van God. Als ze het lied zingt van de vromen van oudsher verlangt zij immers ook eens deel te kunnen nemen aan de vrede en de vrijheid die ze hier en nu nog ontbeert. Daarvan spreekt ten slotte de laatste strofe:

*Jeruzalem, mijn vaderhuis,
mijn moederstad, wanneer
zal ik u zien? Wij zijn op reis
naar u en naar de Heer.*

In 2021 verschijnt van Willem Barnard (Guillaume van der Graft) 'In wind en vuur: alle liederen (toegevoegd)', 3 delen. Middelburg: Skandalon, Middelburg. Zie skandalon.nl voor intekeninformatie. Henk Schoon is een van de redacteurs van deze uitgave.

Henk (drs. H.A.) Schoon is priester van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland voor de parochies Utrecht en Dordrecht.
E henk.schoon@okkn.nl

Trendbericht Homiletiek

2015-2020

Hoewel het alweer enige tijd geleden is dat een Trendbericht Homiletiek in *Handelingen* verscheen, blijft de preek aandacht krijgen, zoals in het recente themanummer *De magie van het gesproken woord* (2020/1). In dit trendbericht concentreer ik mij op een paar ontwikkelingen in het vakgebied van de afgelopen vijf jaar, 2015-2020.

De preek als publicatie?

Veel literatuur over homiletiek is praktisch van aard: gericht op het verbeteren van preekpraktijken en handreikingen doen om het preek-ambacht aan te leren of verder te verdiepen. Niet praktisch, noch strikt gesproken homiletisch – in de zin van ‘betrekking hebbend op het vakgebied’, maar niettemin funderend voor alles wat met preken te maken heeft: de preekbundel, de verzameling preken of de preek-anthologie. En daarom is de eerste titel in dit overzicht een bundel met preekfragmenten: *Een goed woord. Uit de preken van Gerrit de Kruijff* (2015). De verleiding is groot uit de bundel te citeren. Ik volsta met een gevleugeld woord van De Kruijff, in de slotbeschouwing aangehaald door de redacteurs, waarin het protestantse proprium van de preek niet alleen met grote precisie onder woorden wordt gebracht, maar ook toepasbaar is op de preekfragmenten in de bundel: ‘Een preek is een gooi naar de ziel.’

De gepubliceerde preek, hedendaags of historisch, is zowel theologisch, spiritueel als homiletisch van belang. Uitgaven van historische preken, zoals bijvoorbeeld de preken van

Augustinus bij uitgeverij Damon (Augustinus 2017), laten zien hoe de preek in het christendom ook een katholiek karakter heeft: door de eeuwen heen wordt het evangelie doorgegeven in woorden, gekleurd door de context waarin en de gemeenschap voor wie de preek gehouden is, maar niettemin context-overstijgend en herkenbaar als articulatie van het christelijk geloof, bedoeld om de ziel te raken.

Contextualiteit

Preken blijft niettemin altijd contextueel, positioneel spreken. En juist de aandacht daarvoor is in de afgelopen decennia sterk toegenomen. Het internationale tijdschrift *International Journal of Homiletics* (sinds 2016) is daar een goed voorbeeld van. In de eerste twee jaargangen werd het thema ‘preaching in transition’ aan de orde gesteld, nadrukkelijk vanuit contextualiteit.

Positionaliteit en contextualiteit kan vanuit een aantal gezichtspunten worden besproken. Ik noem de volgende drie: cultuur, gender en spiritualiteit.

Culturele contexten hebben eigen kenmerkende tradities van prediking. Henry H. Mitchell bracht met zijn *Celebration and Experience*

in *Preaching* (1990) de Afro-Amerikaanse traditie van prediking onder de aandacht. De homiletische bezinning vanuit die preektraditie wordt op dit moment vooral geleid door Frank Thomas (Christian Theological Seminary) (Thomas 2016; 2018). Waar Mitchell aandacht vroeg ‘celebration’ als modus voor preken, gaat Thomas verder en bespreekt vanuit deze preektraditie de morele verbeeldingskracht van prediking. De Civil Rights Movement heeft laten zien wat de transformerende kracht van preken kan zijn. Mitchells aandacht voor ‘celebration’ is daarmee niet verdwenen, Cleophus J. LaRue verbindt de theologie van aanbidding (‘praise’) met een evocatief type preken aan het profetische, met aandacht voor de sociale transformatieve kracht van prediking (LaRue 2016).

Wie preekt, oefent macht uit. In haar boek *Preaching Women. Gender, Power, and the Pulpit* (2019) werkt Liz Shercliff dit uit: prediking is een kritisch gebeuren, waar onbalans aan de orde moet komen. We komen er daarom niet, aldus Shercliff, met te volstaan met gender-neutrale taal in de preek. Vervolgens, zegt Shercliff, ‘preaching as a woman’ brengt een eigen metafoor voor de preek mee, de prediker als gastvrouw/gastheer (‘host’). We verkennen de bijbelse teksten vanuit het zwijgende perspectief (‘silenced perspectives’). Dit leidt tot een preekvoorbereidingsmodel waarin de ervaring vooraf gaat. Shercliff sluit hierbij aan bij de omslag die in de jaren zestig van de vorige eeuw is gemaakt in het denken over de preek, waarbij de ‘homiletische situatie’ van de hoorders een belangrijk uitgangspunt is geworden. Zij maakt hier onderscheid tussen ervaring, traditie, cultuur en positionering.

Homiletische voorstellen zijn altijd theologisch gepositioneerd, ook in relatie tot de moderne tijd. Een mooi voorbeeld hiervan is het boek van Tim Keller, de evangelicale predikant die bekend is geworden vanwege zijn gemeentestichting in New York (Redeemer Presbyterian Church) (2015). Keller introduceert een type evangelicale prediking die apologetisch is, met seculiere tijdgenoten communiceert en zich baseert op orthodoxe uitgangspunten; één van zijn bronnen hiervoor is de puriteinse theoloog Jonathan Edwards. Kellers boek brengt een ander aspect van positionaliteit in beeld: preektradities wortelen in spiritualiteit en wat een preek beoogt hangt nauw samen met de theologische traditie waarin gesproken en geluisterd wordt.

Fundamentele homiletiek

Een specifiek genre van boeken wordt vanouds aangeduid met de naam van het vakgebied: ‘de homiletiek.’ Ik noem hier drie belangrijke studies. Allereerst de meest recente, van de hand van Wilfried Engemann (Engemann 2019). Hoewel Engemann in eerdere publicaties zich vooral bezig heeft gehouden met de verwerking van de semiotische traditie in het denken over de preek, is dit nieuwe boek een complete homiletiek, met onderdelen als: aanwijzingen voor de preekvoorbereiding, theologie van de prediking, preekanalyse en feedback. Engemanns boek staat midden in de ontwikkelingen van het denken over de preek, omdat hij vertrekt vanuit de gedachte dat de preek een ‘gebeuren’ is (‘the preaching event’). Hij beschrijft dat vanuit vier verschillende fasen: traditie (bijbelse tekst), voorbereiding (van tekst naar manuscript), verbalisering (van manuscript naar uit-

voering van de preek) en realisering (van preek naar hoorder). Hiermee sluit Engemann de ervaring van de hoorder in, waarmee prediking ook iets ‘opens’ houdt, wat samenhangt met Engemanns aandacht voor semiotiek.

Ook in het Nederlandse taalgebied verschijnen van tijd tot tijd ‘homiletieken.’ Van recente data zijn de boeken van Gerrit Immink, *Over God gesproken* (2018), en van Ciska Stark en Bert de Leede, *Ontvouwen* (2017). Stark en De Leede starten bij een theologie van de protestantse preek en beschrijven vervolgens de route van oriënteren, inzoomen, verwoorden, uitspreken en delen. Nadrukkelijk zijn de gemeente en de liturgie in beeld, wordt op de preek gereflecteerd vanuit de ervaring van ‘sprakeloosheid’ en wordt tegelijk hoog opgegeven van de preek als ‘scheppend Woord.’ Het boek vervlecht cultuur, theologie en spiritualiteit; drie grootheden die de voorbereiding en het houden van de preek diepgaand bepalen. Ook protestants van karakter, kiest Gerrit Immink voor een andere insteek. Hij bespreekt vijf dimensies aan het preek-gebeuren: de preek als godsdienstig samenspel, als Woord van God, als performance, als vertolking van de Bijbel en als blijde boodschap. Met het laatste deel staat hij uitvoerig stil bij het belang van godsdienstige inhoud die zich door de gang van het kerkelijk jaar aandient, zoals hoop en het geheimenis van de incarnatie, plaatsbekleding en offer en het geding over de opstanding. Dat laatste is in het hoofdstuk over hermeneutiek van belang om het gesprek met de moderniteit te voeren, en roept de vraag op of preken verwijzen naar de historische Jezus of dat in de verkondiging ook sprake is van presentie van de Opgestane.

Detailstudies

Detailstudies laten het veelstromenland zien en illustreren hoe het veld van de homiletiek is uitgewaaierd. Dat maakt het moeilijk om zomaar een paar ‘trends’ aan te wijzen. Uit de ruime hoeveelheid studies die er de afgelopen jaren verschenen zijn, introduceer ik vier verschillende invalshoeken:

- *interdisciplinair*: In de literatuur over prediking wordt het gesprek gevoerd met exegese (Hoffmann 2019), maar ook met geschiedwetenschap (Arnold & Dingel 2017).
- *publiek*: In het onderzoek is veel aandacht voor het publieke karakter van de preek. De preek wordt onderzocht op de relatie met (partij)politiek (Keller 2017; Pock & Roth 2021) en politiek relevante thematiek, zoals de vluchtelingen crisis (Pleizier & Kaufmann 2018).
- *retorisch*: Een natuurlijke gesprekspartner voor de preek is de retorica. Veel studies raken aan retorische thema’s, zoals de rol van verbeelding in de preek (Bruce 2015) of de interactie tussen hoorders en specifieke retorische eigenschappen van de preek (Stoorvogel 2019).
- *theologie*: In de preek wordt aan ‘theologie’ gedaan. Preken ontwikkelen een theologische visie op de werkelijkheid, communiceren die en dragen op die manier ook bij aan levende theologie. Illustratief is het boek van Otis Moss III, *Blue Note Preaching in a Post-Soul World* (2015). Moss gaat te rade bij muzikale genres als jazz en *hip hop* om het vermogen van preken om hoopvolle woorden te spreken in een wereld vol tragiek.

Kerkinterieur Eenum Groningen

Empirisch onderzoek

Veel homiletische studies, met name promotie-onderzoeken, zijn empirisch georiënteerd (Pleizier 2017). Onderzoek naar hoorders gaat nog steeds door (Stoorvogel 2019), maar het meeste empirische onderzoek werkt met een vorm van preekanalyse. Uit de recente literatuur noem ik drie voorbeelden.

In haar dissertatie *An Ostern die Auferstehung Predigen* (2018) beschrijft Susanne Platzhoff eerst diverse uitlegtradities van opstandings teksten. Dit vormt de achtergrond voor de analyse van een aantal hedendaagse preken over Markus 16:1-8. De studie is in zekere zin voorbeeldig voor veel empirische onderzoek in de homiletiek: een theoretisch raamwerk biedt achtergronden voor preekanalyse en de analyse leidt tot homiletische bezinning. In het boek van Platzhoff loopt het dan uit op een verbinding van de retorica van vreugde en een theologie van tegenwoordigheid van de Opgestane.

Preekanalyse kan ook gericht zijn op de reconstructie van onderliggende patronen in preken. Hiervoor zijn andere kwalitatieve benaderingen nodig, bijvoorbeeld een gefundeerde theorie-benadering ('Grounded Theory'). Twee recente voorbeelden uit Nederland. In *Making See. A Grounded Theory on the prophetic dimension in preaching* (2018) analyseert Kees van Ekris preken van onder meer Martin Luther King, Desmond Tutu en Dietrich Bonhoeffer. Hij komt tot een aantal homiletische patronen die illustratief zijn voor profetische prediking: blootleggen, interventie, illuminatie, catharsis en mystagogie. Van Ekris richt de aandacht op de relatie tussen preek en de politieke en geleefde werkelijkheid.

In het onderzoek van Arie van der Knijff wordt de preek bestudeerd als een uiting van spiritualiteit (Van der Knijff 2019). Van der Knijff richt zich bovendien op een specifiek protestants smaldeel: de bevindelijk-gereformeerde richting. Het onderzoek is een mooi voorbeeld van een studie naar spiritualiteit die in preken ligt opgesloten en hoe in preken ook een bepaalde spiritualiteit wordt gevormd.

Preek en samenleving

De preek wordt ook bestudeerd buiten de bekende kaders van kerkdienst en christelijke gemeente. Die trend is zich bezig te ontwikkelen: onderzoek dat de christelijke preek vergelijkt met andere vormen van 'prediking', zowel seculier als binnen andere religies. Dat preken als religieus discours ook deel zijn van de samenleving en een 'sociaal effect' beogen is een van de bekende sociologische inzichten. Nieuw sociologisch onderzoek richt zich op de preek in haar christelijke verschijningsvormen, niet alleen in het 'Westen', maar nadrukkelijk ook in andere religies en culturen. Het onderzoek naar 'religious resources' is een mooi voorbeeld hoe de preek ook een veld van onderzoek is buiten de homiletiek (Conrad & Hardenberg 2020).

Theo (dr. T.T.J.) Pleizier is universitair docent Praktische theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen. E t.t.j.pleizier@pthu.nl

Literatuur

- Arnold, M., & Dingel, I. (2017). *Predigt im Ersten Weltkrieg: La prédication durant la « Grande Guerre »* (1st edition). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Augustinus, A. (2017). *Brood om van te leven. Verhandelungen 24-54 over het Johannesevangelie*. (A. Instituut, Tran.). Eindhoven: Damon.
- Bruce, K. (2015). *Igniting the Heart: Preaching and Imagination*. SCM Press.
- Conrad, R., & Hardenberg, R. (2020). Religious Speech as Resource. A Research Report. *International Journal of Practical Theology*, 24(1), 165-195. De Gruyter.
- De Leede, B., & Stark, C. (2017). *Ontvouwen. Protestantse prediking in de praktijk*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Doedens, U., & Jillis, D.K. (Eds.). (2015). *Een goed woord. Uit de preken van Gerrit de Kruijff*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Ekris, C.M.A. van. (2018). *Making See. A Grounded Theory on the prophetic dimension in preaching*. Homiletische Perspektiven (Vol. 10). Berlin etc.: LIT Verlag.
- Engemann, W. (2019). *Homiletics. Principles and Patterns of Reasoning*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Hoffmann, C.W. (2019). *Homiletik und Exegese: Konzepte von Rechtfertigung in der evangelischen Predigtpraxis der Gegenwart* (1st edition.). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Immink, G. (2018). *Over God gesproken. Preken in theorie en praktijk*. Utrecht: Boekencentrum.
- Keller, S. (2017). *Parteiische Predigt: Politik, Gesellschaft und Öffentlichkeit als Horizonte der Predigt* (1st ed.). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Keller, T. (2015). *Preaching: Communicating Faith in an Age of Skepticism*. New York: Viking.
- Knijff, A. van der (2019). *Bevindelijk preken: een empirisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten*. Apeldoorn: Labarum Academic.
- LaRue, C.J. (2016). *Rethinking Celebration: From Rhetoric to Praise in African American Preaching*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press.
- Moss III, O. (2015). *Blue Note Preaching in a Post-Soul World*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press.
- Platzhoff, S. (2018). *An Ostern die Auferstehung predigen: Eine hermeneutische und qualitativ-empirische Studie zur Osterpredigt der Gegenwart anhand von Predigten zu Mk 16,1-8*. Evangelische Verlagsanstalt.
- Pleizier, T. (2017). Homiletic transitions in The Netherlands. *International Journal of Homiletics*, 2. Retrieved July 20, 2017, from <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa2-159075>
- Pleizier, T., & Kaufmann, T.S. (2018). Reforming Preaching. Refugees in European sermons from the perspectives of space, body and politics. *International Academy of Practical Theology. Conference Series*, 1, 121-128. Retrieved April 10, 2019, from <https://iapt-cs.org/ojs/index.php/iaptcs/article/view/62>
- Pock, J., & Roth, U. (2021). *Politikum Predigt: Predigen im Kontext gesellschaftlicher Relevanz und politischer Brisanz*.

In coronatijd is het lastig om wat verder van te voren cursussen en symposia en dergelijke in het papieren nummer van *Handelingen* aan te kondigen, omdat veel onder voorbehoud of bij nader inzien online wordt ingericht.

- Kijk daarom op de website van *Handelingen*, daar wordt de agenda zo actueel mogelijk gehouden en vindt u het aanbod op het gebied van pastoraat, geestelijke verzorging, permanente educatie en andere scholing en verdieping dat door kan gaan.
- U vindt op www.handelingen.com ook de nieuwste beeldmeditaties van de hand van René Rosmolen, tekst en afbeelding. Deze zijn voor gebruik in groepen en individueel vrij te downloaden.
- Het Trendbericht Homiletiek 2015-2020 dat Theo Pleizier op de voorgaande pagina's samenstelde, is op www.handelingen.com in een uitgebreidere bespreking te vinden onder Literatuurberichten. Daar vindt u meer overzichten en duiding van literatuur op diverse terreinen in de praktische theologie en religiewetenschap.

- Ökumenische Studien zur Predigt Bd. 12* (1. Edition). Don Bosco Medien.
- Shercliff, L., & Lane, L. (2019). *Preaching Women: Gender, Power and the Pulpit*. SCM Press.
- Stoorvogel, H. (2019). *Moving sermons: Studies into the persuasive effects of preaching*. Retrieved April 14, 2021, from <https://research.utwente.nl/en/publications/moving-sermons-studies-into-the-persuasive-effects-of-preaching>
- Thomas, F.A. (2016). *Introduction to the Practice of African American Preaching*. Nashville: Abingdon Press.
- Thomas, F.A. (2018). *How to Preach a Dangerous Sermon*. Nashville: Abingdon Press.